

Het Engelse kroniekje van Walter Morgan en een onbekende reeks historieprenten (1572-1574)

S. GROENVELD

I

April 1572. De watergeuzen van Lumey maken zich meester van Den Briel; enkele dagen later krijgen zij Vlissingen in hun greep door medewerking van een deel der burgerij; een tegenactie van de Hollandse stadhouder Bossu wordt door hen met succes gekeerd. Al in diezelfde maand worden in Engeland troepen geworven om de opstandelingen te helpen, betaald door Nederlandse ballingen aldaar. Voor koningin Elisabeth en haar naaste medewerker Lord Burghley, die dit met oogluiking toelaten, is de overtocht van Engelsen naar de Lage Landen een uitstekend middel om te voorkomen dat vooral het belangrijke Vlissingen in handen van ongewenste machten zal vallen. Op 6 juni arriveren de eerste Engelse eenheden in de Walcherse stad, aangevoerd door kolonel Thomas Morgan¹.

Het is aannemelijk, dat zich onder de Engelse soldaten die toen in Vlissingen aankwamen Walter Morgan bevond, een man op wie enige aandacht is gevallen vanwege een geïllustreerd kroniekje over de eerste jaren van effectieve opstand in Holland en Zeeland, dat hij heeft nagelaten². Weinig is van deze krijgsman bekend. Hij zal wel afkomstig geweest zijn uit Wales, evenals talrijke van zijn naamgenoten; mogelijk was hij aan zijn kolonel verwant. Van zichzelf vertelt hij – het is dan 1574 – ‘that my yeres be not greate, my welthe for maynteynaunce of my travell mooche’³. Als beroepsmilitair hoopte hij, schrijft hij, zich nuttig te maken voor zijn vaderland. Kennelijk wilde hij dat ook voor de zaak van het protestantisme, ook al zegt hij dit met zoveel woorden niet. Duidelijk blijkt zijn sym-

1 De datum van aankomst: *Calendar of State Papers, Foreign 1572-1574* (Londen, 1876) 130: 16 juni 1572, Walter Morgan aan Burghley.

2. W. Morgan, *The Expedition in Holland 1572-1574. From the Manuscript of –*, D.N. Caldecott-Baird, ed. (Londen, 1976). De kroniek is in het Nederlands vertaald onder de titel *Huurling in de Lage Landen 1572-1574* (Haarlem, 1977). Deze vertaling laat ik hier, mede door het grote aantal slordigheden en onjuistheden erin, buiten beschouwing; zie mijn bespreking ervan: ‘Een tijdgenoot over de Nederlandse opstand, 1572-1574’, *TvG*, XCII (1979) 99-100.

3. Inleiding op de kroniek, in handschrift afgedrukt bij Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, in frontispice. Vergelijk hierna, afbeelding 1.

pathie dáárvóór op diverse plaatsen waar hij rept van ‘the prynce of orenge and hys assistaunts of the religion’, van ‘those of the religion’, zonder die religie nader toe te lichten⁴. In Thomas Morgans regiment bekleedde deze jonge man de rang van kapitein – een gegeven dat ons, wanneer zijn rang aan zijn naam is toegevoegd en tegelijk zijn voornaam wordt vermeld, althans enkele malen in staat stelt zijn gangen na te gaan⁵. Voor het eerst lezen wij zijn naam, in de geschriften van zijn landgenoot Roger Williams, in een verslag van een Spaanse aanval vanuit Middelburg op de schansen die de Engelsen bij Zoutelande voor zich hadden opgeworpen, in augustus 1572. Met succes sloeg men de aanvallers terug; Morgan werd daarbij door een musketkogel getroffen⁶. De overwinning stimuleerde de opstandelingen nog diezelfde maand tot het belegeren van Goes, dat ze in juli al vergeefs hadden aangevallen. Deze belegering, die twee maanden duurde, werd echter een mislukking. Morgan is zeker hierbij aanwezig geweest. Kennelijk kwam hij er wat later dan zijn regiment; hij meldt zijn aankomst op 11 september, terwijl het beleg op 25 augustus al begonnen was⁷. Had hij enige tijd nodig gehad om te herstellen van zijn verwonding? Hierna horen we een jaarlang niets over hem. Maar dan duikt hij opnieuw bij Williams op, meevechtend onder het bevel van de Fransman Poyet bij schermutselingen tijdens het beleg van Middelburg⁸. En daarbij blijft het wat onze kennis betreft: alle andere verblijfplaatsen die van Morgan in de historiografie worden genoemd zijn hypothetisch.

Intussen waren er herhaaldelijk problemen met de betaling van de Engelsen. Weliswaar gaf Londen in december 1572 bevelen die moesten leiden tot uitkering

4. *Ibidem*, frontispice. Ook hierna, afbeelding 1.

5. Op deze rang is gewezen door A.L. Rowse, *The Expansion of Elizabethan England* (Londen, 1962) 345, noot 1. Hij verwijst hier naar Roger Williams, *The Actions of the Low Countries*, D.W. Davies, ed. (Ithaca, New York, 1964) 75 en 111.

6. Williams, *Actions*, 75. Voor dit gevecht: J. van Vlotten, *Middelburgs beleg en overgang (1572-1574)* (Middelburg, 1874) 16-17.

7. Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 94-95. Hier gaat Morgan in zijn kroniek namelijk plotseling van de derde persoon, die hij steeds hanteert, in de eerste over: ‘wherfor after wee had lyene ther in campe from the 11 of September unto the XXI of October we rerd the sidge...’. Mogelijk bedoelt Roger Williams hem ook in zijn relaas over het beleg van Goes: *Actions*, 76. Lastig is, dat met ‘Captain Morgan’ – zonder voornaam – ook Thomas bedoeld kan zijn. Vergelijk voor het beleg van Goes: R.A.S. Piccardt, *Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes* (Goes, 1865) 71-75. Van Vlotten, *Beleg*, 19. J. van der Woude, ‘Het beleg van Goes 1572’, *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, VII (1981) 121-149.

8. Williams, *Actions*, 111. T.S. Jansma, ‘Een Engels kroniekje over de eerste jaren van de Opstand (1572-1574)’, *BMGN*, XCIII (1978) 450-482, aldaar 454, meent op grond van de mededelingen van Williams dat Morgan deelnam aan de verovering van het fort Zeeburg bij Rammekens (4 augustus 1573). Jansma leest het stuk van Williams daar echter onjuist. De acties, waaraan Morgan volgens Williams meedeed, speelden zich later in dat jaar af, namelijk vanaf september. Poyet, de bevelhebber onder wie Morgan streed, had eerst Zeeburg veroverd, daarna op 31 augustus Geertruidenberg, en was vandaar via Dordrecht naar Vlissingen teruggekomen; vervolgens ging hij tot de door Williams bedoelde acties over. Vergelijk Van Vlotten, *Beleg*, 77-78.

van 6.000 Carolus guldens aan Walter Morgan en zijn manschappen, en volgden begin 1573 soortgelijke maatregelen ten behoeve van Thomas Morgan⁹. Maar daarmee werden de problemen kennelijk niet opgelost en dus verlieten Thomas en de zijnen de Lage Landen. Begin januari 1574 waren zij in Engeland terug. Vrijwel zeker ging ook Walter toen met hen mee: zelf meldt hij in 1574 tenminste dat hij 'retornyd in the dead of this laste winter too my Native sooyle'¹⁰. Sommige auteurs willen zijn terugkeer stellen na 29 januari, omdat toen het zeegevecht bij Reimerswaal plaatsvond dat als laatste in zijn kroniekje voorkomt¹¹. Uit het vervolg zal blijken, dat voor deze redenering weinig grond aanwezig is.

Na zijn thuiskomst hield Walter zich in ieder geval met twee dingen bezig: de voorbereiding van een nieuwe expeditie naar de Nederlanden en het vervaardigen van zijn kroniekje. Uit een brief van een Spaanse spion weten we, dat hij op 16 april reeds beschikken kon over 1000 crowns voor de werving van 500 soldaten. Dit betekent, dat hij voordien al met dit project bezig was. Zes weken later zou hij weer vertrekken¹². Op of omtrent 1 juni moet hij dus zijn afgereisd: de laatste datum die wij in verband met hem kennen. Waarschijnlijk is hij in de Lage Landen overleden – gesneuveld of op andere wijze omgekomen.

Deze waarschijnlijkheid wordt nog vergroot door het feit, dat het kroniekje waaraan hij in het voorjaar van 1574 werkte onvoltooid is gebleven. Dit laatste hing samen met opzet en doel, die Morgan voor ogen stonden. Hij wilde, zoals hij schrijft in de opdracht aan niemand minder dan Lord Burghley, zowel de handelingen van Alva als van Oranje weergeven, en die aan Burghley tonen

wythe the placys fortified and vnfortified, wythe the maner of fortification though not vnder the scale of nature, of the situacions in fyrme land, marel, woods, meares and ryvers, howe the tounes weare besidgid, the order of theyr encampings, esscales, bretchis and assaults, wythe encounters vppon the land and water from tyme too tyme, wythe the daeye, monthe and yere, the names of the perssons of credite that endyd theyr lyves in thes affayres, the numbers slaene, dround and hoornte in the conflicts.

Kortom: Morgan wilde het gebeuren behandelen vanuit het gezichtspunt van de militair om Burghley informatie te verschaffen¹³. En daarbij streefde hij ernaar

9. Jansma, 'Kroniekje', 457.

10. Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 3 en frontispice. Vergelijk hierna, afbeelding 1.

11. Ch. Oman, 'Walter Morgan's illustrated Chronicle of the War in the Low Countries, 1572-1574', *The Archeological Journal*, LXXXVII (1930) 1-15, aldaar 2. Ook Caldecott-Baird hangt deze mening aan, *Expedition*, 8, 165. Jansma heeft aangetoond, dat Caldecott-Baird gegevens over de slag bij Reimerswaal en over een andere expeditie ter ravitaillering van het belegerde Middelburg (augustus 1573) door elkaar heeft gehaald: 'Kroniekje', 461. Ook Jansma schijnt er van uit te gaan, dat Morgan ten tijde van de slag bij Reimerswaal nog in Zeeland was. *Ibidem*, 454, 456, 464. Voor deze zeeslag zie: Van Vloten, *Beleg*, 101-107. Morgan dateert deze ten onrechte op 28 januari 1574.

12. Bij Oman, 'Chronicle', 2; het commentaar van Rowse op dit spionagebericht: *Expansion*, 345, noot 1.

13. Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, frontispice. Hierna, afbeelding 1.

om de partijdigheid, die hem als strijder aan Oranjes kant ongetwijfeld parten zou spelen, te compenseren door te rade te gaan bij 'the chyffeste of credite that weare lykeste too tell the most trouthe' over de handelingen van beide partijen¹⁴. Hij stelde dus zijn eigen ervaringen achter bij, of verweefde die ten hoogste met wat hij van anderen vernam – wat niet wegneemt dat zijn voorkeur meermalen duidelijk blijkt.

Waren dit Morgans algemene gedragsregels, daarnaast bakende hij voor zichzelf die periode af die hij wilde behandelen: zijn begin lag bij Den Briel, zijn slot voorlopig bij Alkmaar, Alva's laatste onderneming van betekenis vóór diens vertrek uit de Lage Landen. Dit plan stond Walter in ieder geval voor ogen op 25 maart 1574. Hij dateert zijn voorwoord tenminste op 1574, wat betekent dat hij het, omdat hij evenals zijn landgenoten de boodschapsstijl gebruikte, moet hebben geschreven op of na Maria Boodschap¹⁵. Echter, in het kroniekje komen ook nog de slag op de Zuiderzee en de pas in januari 1574 uitgevochten scheepstrijd bij Reimerswaal voor. Mogelijk beschouwde hij de eerste nog als verlengde van het gebeuren bij Alkmaar; voor de tweede ging dit zeker niet op. Kennelijk is Morgan, al werkend, van gedachten veranderd omtrent zijn aanvankelijk getrokken grens. Bovendien was het niet zijn bedoeling, zijn verhaal hier definitief te laten aflopen. De verdere wederwaardigheden van Oranje en de zijnen hoopte hij, zoals hij in zijn opdracht aan Burghley schreef, na terugkeer van zijn nieuwe expeditie aan zijn manuscript toe te voegen. Daarom liet hij ongeveer de helft van het aantal pagina's dat het omvat leeg. Het feit nu, dat deze pagina's blanco gebleven zijn, wettigt temeer de veronderstelling dat Walter in de Nederlanden is omgekomen.

Half vol, gedeeltelijk met tekst, gedeeltelijk met tekeningen, moet Morgan zijn manuscript kort voor juni zelf, of via een tussenpersoon aan Burghley ter hand gesteld hebben. Zo belandde het, op de kaft voorzien van Burghleys wapen, in diens bibliotheek, waar het is gebleven tot in de zeventiende eeuw. Toen kwam het, mogelijk verkocht ten gevolge van materiële achteruitgang van de Salisburies, Burghleys nazaten, in handen van de verzamelaar Narcissus Luttrell, die het in 1690 schonk aan zijn college, All Souls' in Oxford¹⁶. En daar bevindt het zich nog steeds. We mogen dan ook als vaststaand aannemen, dat het in de zestiende eeuw niet uit Engeland weg is geweest.

14. *Ibidem*, 122.

15. *Ibidem*, frontispice; hij herhaalt het feit, dat hij bij Alkmaar wil stoppen op 122. Vergelijk hierna, afbeelding 1.

16. Oman, 'Chronicle', 1-2 over het uiterlijk van het manuscript en de lotgevallen ervan. Over Luttrell ook: *Dictionary of National Biography*, XXXIV (1893) 300-301.

II

Morgans kroniekje is een aangename combinatie van tekeningen en teksten, die nadrukkelijk tezamen een geheel vormen. Het geeft geen doorlopend verhaal, maar behandelt een aantal belangrijke episoden, achttien in totaal. In zijn teksten vermeldt Walter steeds de algemene achtergronden, afgewisseld met details en regelmatige verwijzingen naar de tekeningen. Ongetwijfeld komen daarin af en toe kleine feiten naar voren die ons onbekend waren, maar wezenlijk nieuws leveren deze korte beschrijvingen niet op. Het is dan ook niet vreemd, dat alle auteurs die tot heden over het kroniekje hebben geschreven de grootste waarde ervan zoeken in de tekeningen, die Morgan als tijdgenoot van het gebeuren heeft gemaakt. Op deze tekeningen zal ik hier dan ook vooral de aandacht richten.

De eerste die op het bestaan van het kroniekje wees was, in 1931, Charles Oman, de Engelse krijgshistoricus en fellow van All Souls', die het manuscript zal zijn tegengekomen in zijn eigen college¹⁷. Deze meende dat Morgan bij het opzetten van zijn tekeningen gebruik moet hebben gemaakt van een zakschetsboekje, waarin hij tijdens zijn Nederlandse verblijf een en ander vastlegde. Dat Walter niet bij alle gebeurtenissen aanwezig kan zijn geweest is iets dat Oman kennelijk is ontgaan. Of hij moet gemeend hebben, dat onze kapitein achteraf de plaatsen van handeling heeft opgezocht en geschetst. Oman bespeurt in ieder geval een flinke kennis van lokale kenmerken, van kerken en stadsmuren en waterwegen; bewijzen tot staving van die kennis geeft hij echter niet. Anderzijds ontkomt hij niet aan het aanwijzen van negatieve punten in de tekeningen. Wél acht hij Morgan sterk in het afbeelden van personen, maar tegelijk onderkent hij diens primitieve, middeleeuwse gewoonte om de voornaamste personen groot en de gewone man klein te tekenen. Hiermee samen hangt Walters grootste gebrek: hij beheerst het perspectief niet. Gebouwen geeft hij, ook al staan ze vlak bij elkaar, in zeer willekeurige verhoudingen weer, deels uit onvermogen, deels vanuit een streven om soms een hele stad in het beeld te persen. Enigszins tegenstrijdig daarmee meent Oman echter, dat de tekenaar op zijn best is in 'panoramic pictures' – belegeringskaarten met name. Tegenstrijdig is dit vooral dáárom, omdat die kaarten soms in vogelvlucht zijn getekend, waarbij het perspectief een voorname rol speelt. Oman merkt dit niet op, en geeft dan ook geen verklaring voor de tegenstelling tussen de behoorlijke verhoudingen in de belegeringskaarten en het ontbreken daarvan in de andere tekeningen. Ronduit 'delightful but absurd' noemt hij het tenslotte, dat Morgan vlakbij het strijdtoneel vreedzaam grazende koeien, rustig werkende melkmeiden of trots rondrijvende zwanen afbeeldt¹⁸.

17. Zie noot 11.

18. Oman, 'Chronicle', vooral 3-4 en 12.

Nadat een andere fellow van All Souls', de historicus A.L. Rowse, de kroniek terloops een 'volume of pretty drawings' had genoemd, waarin de gebeurtenissen zijn afgebeeld 'with naïf vivacity and life-like detail'¹⁹, kwam Morgans werkje vooral in de aandacht via een vrijwel integrale uitgave door D.N. Caldecott-Baird in 1976²⁰. Deze had al eerder, in 1970, een artikel gewijd aan Morgans weergave van het beleg en ontzet van Alkmaar²¹. Hij beschouwt Walter als 'an interested and talented observer', die 'comments on the campaigns with a critical ability, fully aware of the tactical strengths and weaknesses of both sides', ook al staat hijzelf duidelijk aan de zijde der opstandelingen²². In meer dan één opzicht bouwt Caldecott-Baird voort op Omans redeneringen. Ook hij signaleert wel tekortkomingen in bepaalde tekeningen, zowel van topografische aard als in het perspectief, ook hij legt de nadruk op de kwaliteiten van sommige belegeringskaarten. Vooral vanuit dit laatste redeneert hij vervolgens verder. Hij wijst op de belangrijkste kartografische ontwikkelingen die de Nederlanden in de zestiende eeuw doormaakten, op de mogelijkheid dat Walter van allerlei beschikbare kaarten en van stafkaarten in zijn eigen regiment gebruik heeft kunnen maken. De gegevens daaruit moet Morgan vermengd hebben met wat hij zelf gezien en meegeemaakt had²³. Dit impliceert niet alleen dat onze chroniqueur nogal wat studie heeft verricht vóórdat hij zijn tekenpen op papier zette, maar ook dat hij bij die gebeurtenissen aanwezig moet zijn geweest waarvan hij tegelijk gedetailleerde kaarten en precieze beschrijvingen heeft gemaakt. Juist dit laatste brengt Caldecott-Baird echter wel in moeilijkheden, omdat er zo weinig over handel en wandel van Morgan bekend is. Daarom zoekt de auteur in andere bronnen na, of er bij bepaalde gebeurtenissen ook Engelsen hebben meegevochten en verbindt hij aan een positieve uitkomst de conclusie dat Walter Morgan zich onder die Engelsen heeft bevonden. Zo meent hij, dat onze kapitein niet alleen voor Goes streed in 1572, maar ook bij Haarlem tijdens het bekende beleg (december 1572-13 juli 1573), dat hij deelnam aan de inname van fort Zeeburg bij Rammekens (4 augustus 1573), van Geertruidenberg (31 augustus 1573) en aan de zeeslag bij Reimerswaal (29 januari 1574)²⁴. In zijn opstel over Alkmaar laat hij op dezelfde gronden – aanwezigheid van Engelsen en de precisie van de tekening – Walter ook nog dáárheen optrekken met de hulptroepen van Oranje (3 oktober 1573)²⁵. Deze laatste redenering herhaalt hij in de tekstuitgave echter niet, ofschoon hij

19. Rowse, *Expansion*, 344-345.

20. Zie noot 2.

21. D.N. Caldecott-Baird, 'Een Engelse visie op het beleg van Alkmaar', *Alkmaars Jaarboekje* (1970) 101-107.

22. Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 4.

23. *Ibidem*, 41-44.

24. *Ibidem*, 41, 95, 120, 150, 165.

25. Caldecott-Baird, 'Visie', 103.

wel de gedetailleerdheid van de tekening opnieuw beklemtoont²⁶. Meende Caldecott-Baird dat een zó intensief reizen en trekken tussen Holland en Zeeland en het vechten daar tussendoor toch wat erg onwaarschijnlijk was? Intussen sloot zijn redenering uit, dat Walter betrokken was bij het zeegevecht dat in april 1573, tijdens het Haarlemse beleg, plaats vond tussen Vlissingen en Rammekens. Een zeegevecht in de omgeving waar onze kapitein oorspronkelijk gelegerd was en waarvan hij wèl een aantal details weet te vertellen²⁷. Onmogelijk zijn Caldecott-Bairds conclusies omtrent Morgans aanwezigheid op bepaalde plaatsen niet. Maar veel ervan is in feite toegeredeneerd naar Walters originaliteit en staat of valt dus met de mate van eigen inbreng van de chroniqueur in zijn tekst en tekeningen.

Aan het kroniekje en tegelijk aan de uitgave van Caldecott-Baird wijdde tenslotte T.S. Jansma in 1978 een uitvoerig, geïllustreerd artikel²⁸. Daarin draagt hij enkele nieuwe gegevens over Morgan zelf aan en corrigeert hij een aantal onjuistheden in Caldecott-Bairds editie. Tegelijk stelt hij er Walters originaliteit als probleem aan de orde. Veel minder is hij geneigd te geloven, dat de teksten van de chroniqueur 'op eigen waarneming berusten, ook al kunnen zij details bevatten, die niet van elders bekend zijn'²⁹. Veeleer denkt hij dat Morgan uit pamfletten gegevens heeft geput, of uit de mond van een strijdmaker³⁰. Jansma komt tot deze redenering omdat hij, zeer terecht, vaststelt dat voor verblijf van Morgan buiten de Zeeuwse eilanden geen enkel bewijs bestaat. Vanzelfsprekend heeft deze redenering ook consequenties voor Walters tekeningen. Morgan móet wel allerlei voorbeelden hebben gebruikt; maar het vinden daarvan is uitermate moeilijk. Toch meent Jansma een weg voor onderzoek daarnaar te kunnen aanwijzen – de meest voor de hand liggende eigenlijk. Hij refereert aan het beroemde prentwerk van de Mechelse kunstenaar Frans Hogenberg, dat door deze in de loop der jaren zeventig in Keulen werd uitgegeven. In diens prent van Den Briel ziet Jansma enkele overeenkomsten met Morgan: hij wijst op Lumey die te paard is afgebeeld, en op een zekere gelijkenis van het stadje, als men het bij Hogenberg spiegelbeeldig bekijkt. 'Nu wij eenmaal op deze verhouding Morgan-Hogenberg attent zijn geworden, vallen meer van dergelijke gevallen te constateren'³¹. Toch is het on-

26. Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 155.

27. *Ibidem*, 122-127. Terecht heeft Jansma, 'Kroniekje', erop gewezen dat de bij deze episode behorende tekening per abuis staat afgedrukt op 162-163. Wat betreft Reimerswaal: hier verwacht Caldecott-Baird de operatie van januari 1574 en een eerdere van augustus 1573; hiervóór, noot 11.

28. Zie noot 8; vergelijk ook zijn boekbespreking in *BMGN*, XCIV (1979) 109-111.

29. Jansma, 'Kroniekje', 458.

30. In verband met de gegevens over Geertruidenberg noemt Jansma de Fransman Poyet of Payet als mogelijke bron: deze had van de verovering de leiding en moet Morgan in ieder geval gekend hebben omdat ze samen op Walcheren gestreden hebben: vgl. noot 8. Zie Jansma, 'Kroniekje', 459.

31. *Ibidem*, 461.

mogelijk, zegt hij terecht, dat Hogenberg Morgans tekeningen kan hebben gebruikt: die zijn immers Engeland niet uit geweest. Dus moeten beiden op dezelfde voorbeelden teruggaan, wellicht op vroegere tekeningen van Morgan, die door de bekwame Hogenberg tot sierlijke afbeeldingen konden zijn omgewerkt³². Echter: de argumenten die Jansma voor een relatie Hogenberg-Morgan aanvoert kunnen mij niet overtuigen. Soms zijn er wel eens spiegelbeeldige gelijkenissen, maar meestal niet³³. Op andere afbeeldingen is de gelijkenis zelfs groter als men het spiegelbeeld vergeet³⁴. En bij de meeste beperken de overeenkomsten zich naar mijn mening tot ten hoogste enkele details, of zijn ze helemaal niet te bespeuren: alleen al het gezichtspunt, van waaruit Hogenberg het gebeuren beschouwt, is merendeels een ander dan dat van Morgan³⁵.

Zo is er in de literatuur over tekst en tekeningen van Walter Morgan een tendens te bespeuren van het aannemen van een grote originaliteit (Oman), via het verflechten van een flink stuk eigen ervaring en elementen uit vele voorbeelden (Caldecott-Baird), naar het zich nadrukkelijk baseren op voorbeelden die later ook door Frans Hogenberg zijn gehanteerd (Jansma). Omdat echter geen van de auteurs erin geslaagd is, het gebruik van bepaalde voorbeelden door Morgan te bewijzen dan wel ongerijmd te verklaren, staat nog steeds de vraag overeind: hoe origineel was eigenlijk de kapitein Walter Morgan als schrijver en tekenaar van zijn kroniek?

III

Toeval speelt in historisch onderzoek een soms niet te onderschatten rol. Zoekend naar enkele kenmerken van het Brielle van 1572 stuitte ik op een weinig bekende gravure van de inname van het stadje³⁶. De voorstelling ervan vertoonde op het eerste gezicht frappante gelijkenis met Morgans tekening van dezelfde gebeurtenis. Bovendien had de prent een aantal karakteristieke uiterlijke kenmerken, die gemakkelijk als uitgangspunt konden dienen voor een verder onderzoek. En dat onderzoek wierp resultaten af. In totaal kwamen veertien prenten aan het licht die aan Morgans tekeningen verwant waren in de opbouw van de voorstel-

32. *Ibidem*, 464.

33. Enige spiegelbeeldige gelijkenis: de strijd bij Bergen in Henegouwen (*ibidem*, 470-471) en de moord in Naarden (*ibidem*, 473).

34. Bijvoorbeeld betreffende Rotterdam (*ibidem*, 469) en de uittocht van Lodewijk van Nassau uit Bergen (*ibidem*, 472).

35. Jansma drukt zich soms dan ook nogal eufemistisch uit: zo acht hij het gezichtspunt waaruit Morgan de aanval van de Spanjaarden op Zutphen tekent (14-16 november 1572) 'wat anders' dan dat van Hogenberg, terwijl de eerste het stadje vanaf de westoever van de IJssel bekijkt en de aanvallers over de brug laat trekken, en de tweede het totale gebeuren op de oostelijke oever concentreert (*ibidem*, 463)!

36. Afgedrukt in J. Klok, *In naam van Oranje. Den Briel 1572-1972* (Nijkerk, 1972) 28.

ling en er eenzelfde gezichtspunt mee gemeen hadden. Zij tonen na de inname van Den Briel: het binnendringen van Bossu's troepen in Rotterdam (9 april 1572), Oranjes belegering van Roermond (juli – augustus), strijd tussen de legers van Oranje en Alva voor Bergen in Henegouwen (september), de uittocht van Lodewijk van Nassau uit Bergen (21 september), de aanval der Spanjaarden op Zutphen (november), de moordpartij te Naarden (1 december), de opstelling van Alva's en Oranjes eenheden rondom Haarlem (december 1572-juli 1573), scheepsstrijd tussen Vlissingen en Rammekens (april 1573), gevecht om het bezit van de Diemerdijk (juni), de executies van Haarlemse burgers en soldaten na de inname van de stad (13 juli), bezetting van het fort Zeeburg bij Rammekens (augustus), de verovering van Geertruidenberg door de opstandelingen (31 augustus) en het beleg van Alkmaar (augustus-oktober)³⁷. Waren hiermee de meeste voorbeelden van Walter Morgan gevonden? Voordat deze vraag beantwoord kan worden moeten eerst de prenten zelf nader bekeken, en vervolgens nauwkeuriger met Morgans tekeningen vergeleken worden.

Alle gevonden prenten, op twee na, hebben ongeveer dezelfde afmeting: vanaf de plaatrand zijn ze circa 24 cm hoog en 30,8 tot 32 breed; die van Alkmaar en Geertruidenberg zijn duidelijk kleiner. Alle zijn ze gedrukt op een tamelijk grove, dunne soort papier; twee verschillende watermerken zijn te onderscheiden³⁸. Geen van alle vertonen de prenten in het midden een vouw – een belangrijk gegeven, omdat dit erop wijst dat ze niet in de breedte in een boek zijn opgenomen als illustraties; hun formaat is bovendien te groot om over dwars in een folio-editie te kunnen zijn ingeplakt. Het enige boekformaat, waarin prenten van deze afmetingen kunnen zijn verwerkt, is oblong. Maar nergens is een dergelijk, naar zestiende-eeuwse maatstaf nogal opvallend boek met afdrukken van deze gravu-

37. Van alle thans gevonden prenten is een exemplaar in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, nrs. FM 413, 123 t/m 137. Zie: F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, IV, *Supplement, aanhangsel en algemeen register* (Amsterdam, 1882). *Supplement*, 35-36.

Andere vindplaatsen:

- Den Briel: Collectie J. Klok, Brielle; Gemeentearchief Den Briel.
- Rotterdam: Atlas van Stolk, Rotterdam.
- Roermond: Gemeentearchief Maastricht.
- Zutphen: Gemeentemuseum Arnhem.
- Naarden: Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.
- Haarlem, belegeringskaart: Atlas van Stolk, Rotterdam; Gemeentearchief Haarlem.
- Haarlem, executies: Atlas van Stolk, Rotterdam; een ander exemplaar, uit een particuliere collectie, is afgedrukt bij Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 46-47, echter met een onjuiste verwijzing naar Guicciardini, 1567 (vóórdat de gebeurtenis plaats vond!).
- Geertruidenberg: J. van der Houwen, Geertruidenberg.

38. Het eerste watermerk, een kroon, in de afbeeldingen van: Den Briel, Rotterdam, Roermond, Gevecht voor Bergen, Zutphen, Naarden, Haarlem belegeringskaart, Scheepsstrijd bij Vlissingen, Diemerdijk, Rammekens. Het tweede watermerk, een bisschopsstaf gecombineerd met een kleiner merk, in: Aftocht Bergen, Haarlem executies, Alkmaar en Geertruidenberg.

res opgedoken. Hieruit moeten we wel concluderen, dat ze alleen als losse vellen in omloop zijn gebracht, naar wij mogen aannemen – dit mede op grond van andere, nog te behandelen uiterlijke kenmerken – als ‘vliegende blaadjes’, pamfletten. Hiermee valt ook weer het feit te verklaren, dat deze gravures zeer zeldzaam blijken te zijn: van zes ervan ken ik slechts één exemplaar, van vijf zijn mij twee en van drie ook drie exemplaren bekend. Zó zeldzaam zijn ze zelfs, dat vijf van de gevonden gravures blijkens met de hand erop geschreven nummers uit één en dezelfde collectie afkomstig zijn, maar zich nu in drie verschillende prentenverzamelingen bevinden³⁹.

Van alle veertien gravures wordt opgegeven dat ze ‘Anoniem Duits’ zijn. De toevoeging ‘Duits’ hangt samen met het laag-Duits, half-Nederlands, dat zowel in onderschriften als in aanduidingen in de afbeeldingen zelf is gebruikt. Met name deze onderschriften vormen een kenmerk, waardoor onze gravures duidelijk herkenbaar zijn. Steeds bestaan ze uit vier maal twee regels rijm, kreupel en wel, waarin de afgebeelde gebeurtenis zeer kort en oppervlakkig wordt besproken. En eronder, steeds netjes in het midden, staat de datering: voorop het jaar in Arabische cijfers, gevolgd door ‘am’ met de dag, eveneens in Arabische cijfers, en de naam van de maand, in vrijwel alle gevallen gespeld met een onderkastletter aan het begin en merendeels met een genitiefuitgang. Duidelijk hebben deze onderschriften nieuwswaarde – een trekje waardoor ze, tezamen met de bijbehorende prent, ook moeten worden gerekend tot de pamfletten⁴⁰. Alleen de belegeringskaart van Haarlem mist deze karakteristieken: deze heeft geen rijmpjes en datering, maar wel enkele legenda als bijschrift. Ook op andere punten wijkt deze kaart, met die van het beleg van Alkmaar samen, van de overige prenten af – reden waarom wij ze afzonderlijk zullen behandelen.

Naast de meest in het oog springende kenmerken bevatten de prenten ook op andere punten nogal wat gemeenschappelijks. Alle wekken zij de indruk dat de tekenaar of graveur zich wel heeft georiënteerd op de geografie van de plaats van actie: hij wist dat Den Briel aan een ruim water lag en Rotterdam aan een rivier, hij kende Zutphens positie aan de IJssel en die van Haarlem aan het Spaarne, wateren die hij met name noemt, hij was op de hoogte van Geertruidenbergs ligging op een landtong. Uitstekend zelfs was hij geïnformeerd over de omgeving van Haarlem en Alkmaar. Maar elders blijkt zijn kennis toch weer beperkt. Te weinig informatie had hij van de Zeeuwse wateren en eilanden. Van een aantal steden

39. Namelijk de prenten van Den Briel (nr. 82, afgebeeld in Klok, *Naam*, 28), Rotterdam (nr. 83), Naarden (nr. 87), Haarlem belegeringskaart (nr. 81) en Haarlem executies (nr. 85).

40. Niet alleen in de zestiende maar ook in latere eeuwen werden wel vaker pamfletten in omloop gebracht, die voornamelijk een prent bevatten, met daarbij een bijschrift op rijm. Vergelijk M. Schneider, *De Nederlandse krant. Van ‘nieuwstydninghe’ tot dagblad* (Amsterdam, 1949) 31-32. Zie ook hierna de gegevens over de Antwerpse graveur Arnout Nicolai.

kende hij slechts globaal de vorm, maar hun afzonderlijke karakteristieken niet. Het landschap dat hij er omheen tekende berust grotendeels op fantasie, heeft met Nederlands platteland vaak weinig van doen. Wat anders te denken van de heuvelen in de buurt van Den Briel die bepaald geen duinen zijn, van bergland waardoor Rotterdam wordt omgeven? Meermalen ook komt een geaccidenteerd terrein op de voorgrond onze graveur goed van pas, of liever: creëert hij het, bijvoorbeeld bij Den Briel om er Lumey op te zetten zodat die het gehele gevechtsterrein kan overzien, of bij Roermond en Zutphen om er kampementen te plaatsen. Evenals andere graveurs zal het onze kunstenaar wel gegaan zijn om de handeling en was de geografische nauwkeurigheid voor hem van ondergeschikte betekenis.

In kleinere trekjes zijn ook allerlei overeenstemmingen tussen de prenten te vinden, maar eveneens duidelijke verschillen. Enkele malen zet de graveur weelderig groeiende bomen op de voorgrond: bij Rotterdam vooral, bij Den Briel en Bergen in Henegouwen, bij Geertruidenberg en de Diemerdijk in wat mindere mate. In meer gevallen laat hij ietwat exotisch aandoende planten groeien aan de rand van de prent. Het plattelandsleven gaat bij hem door, ondanks de oorlog. Bij Geertruidenberg zien we tenminste, evenals bij Rotterdam en de Diemerdijk, vreedig koeien grazen op korte afstand van het strijdtoneel. In de Rotterdamse stadsgracht zwemmen zelfs enkele zwanen, en bij Roermond blijkt een herder met een kudde schapen of geiten rechts tussen de prinsentropen te zijn verzeild geraakt. Een aantal gravures toont ons oprukkende rotten van piekeniers, op soortgelijke wijze weergegeven als in andere historieprenten, met hun bossen opgestoken wapenen. En in door hun onderwerp verwante afbeeldingen van Naarden en Haarlem vinden vooral gewelddaden plaats, bedreven in tamelijk goed uitgewerkte, Nederlands aandoende stadscentra. Centra waar trouwens de schaduwpartijen op een nogal zware, tamelijk persoonlijke wijze zijn aangegeven, met weglating van de afscheidingen tussen de verschillende panden. Echter, vooral de luchten verschillen nogal eens van elkaar. Boven Rotterdam en Naarden pakken zich wolken samen die veel weg hebben van die in houtsneden van kunstenaars als Dürer of Holbein de jonge of Cranach. In de Brielse lucht ontbreken zij, maar zijn wel dezelfde wolkenflarden als bij Naarden te ontdekken. En ook de wateren zien er niet steeds hetzelfde uit. Bij Den Briel en Rotterdam, bij Bergen, Zutphen en Haarlem vertonen ze amper golven, bij Geertruidenberg en Rammekens juist wel, en bij Vlissingen, het beleg van Haarlem, de Diemerdijk en Alkmaar zijn ze slechts gestippeld aangegeven.

Aparte vermelding verdienen, zoals gezegd, de belegeringskaarten van Haarlem en Alkmaar. Ofschoon ook zij moeten worden gerekend tot de historieprenten, wijken ze daar vooral van af doordat zij acties laten zien binnen een zeer ruim geografisch kader, dat aanspraak kan maken op een flinke mate van betrouw-

baarheid. Vooral vergelijking van de Haarlemse prent met de grote en gedetailleerde kaart die Floris Balthasars in 1615 van het hoogheemraadschap Rijnland maakte, toont dit duidelijk aan⁴¹. De proporties en geografische structuren van land- en waterwegen zijn erin goed weergegeven: bijvoorbeeld is de karakteristieke landtong die Haarlemmer- en Spieringmeer van elkaar scheidt juist getekend, evenals in grote lijn de samenvloeiing van de riviertjes Spaarne en Liede ten oosten van de stad. Veel gedetailleerder is deze prent dan de grote kaarten die Jacob van Deventer en Christiaan Sgroten van Holland maakten: naar het voorbeeld van deze kan onze belegeringskaart niet vervaardigd zijn. Ook de kaart van Alkmaar toont heel wat precisie als men haar legt naast die van Sgroten, maar mist de gedetailleerdheid van de Haarlemse.

Dit alles overziende meen ik, dat de conclusie gewettigd is dat we hier, ondanks een aantal verschillen, te doen hebben met prenten die niet zomaar toevallig op elkaar lijken. De veertien gravures vormen op grond van hun vele overeenkomsten een reeks. Een reeks die stellig uitgebreider is geweest. Met name zullen ook de Spaanse executies te Mechelen, in 1572, erin zijn afgebeeld. Alleen al het bijschrift van de prent van Zutphen wijst hierop. Het gaat daarin om feiten die uit eerdere afbeeldingen bekend verondersteld kunnen worden:

Wenn Ietz derr von alba bergen. H. wider inn
Vnd mechlen leuuen mit andren steden zu Ihm
So hatt er al seijn grosse macht
Von ruter vnd knecht ouer rhijn gebracht
Vnd hatt seijn leger geslagen fur sutphin.

Later zal nog een ander argument hiervoor ter sprake komen⁴².

Betekent onze conclusie, dat de prenten één reeks vormen, nu ook dat we met het werk van één en dezelfde graveur te doen hebben? Onmogelijk is dit niet, noodzakelijk echter evenmin. De verschillen in uitdrukkingwijzen, in geografische precisie ook, rechtvaardigen de gedachte aan meer dan één kunstenaar. Maar de uiterlijke overeenkomsten dringen wel de gevolgtrekking op, dat alle gravures door één uitgever in omloop zijn gebracht. Voor het gemak zal ik hierna echter blijven spreken van 'de graveur'.

41. Aanwezig in het Gemeenlandshuis van het hoogheemraadschap Rijnland te Leiden; ook in de collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden. Oudere kaarten, die ik raadpleegde, bleken te weinig gedetailleerd voor een goede vergelijking.

42. Hierna, paragraaf IV. Speurwerk in België leverde noch nieuwe voorstellingen noch andere exemplaren van al bekende prenten op. In de uitgebreide collectie van het Prentenkabinet van Antwerpen bevond zich geen enkel exemplaar van onze gravures. Wat betreft het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel is het mij, wegens zeer onvoldoende assistentie bij onderzoek ter plaatse, onmogelijk te zeggen of zich daar exemplaren van deze prenten bevinden, en met name wellicht een gravure van de gebeurtenissen te Mechelen.

Valt er, tenslotte, nog iets te zeggen over de identiteit van de uitgever, tekenaar of graveur? Moeten wij soms ook deze gravures toeschrijven aan de man die de meeste en de bekendste historieprenten over de eerste periode van de Nederlandse opstand heeft gemaakt: Frans Hogenberg? Stellig zijn er overeenkomsten tussen gravures in onze reeks en het prentwerk van Hogenberg te signaleren. Rotterdam bijvoorbeeld wordt door Hogenberg vanuit dezelfde hoek bekeken, en Naarden lijkt in spiegelbeeld op Hogenbergs Naarden. De aftocht van Lodewijk van Nassau toont ons in beide gevallen het landschap tussen Bergen en het onmogelijk tegelijk waar te nemen Mechelen. Enige gelijkenis is er voorts in de prenten van de innahme van het fort Zeeburg bij Rammekens. En de belegeringskaart van Haarlem lijkt wel op die van Hogenberg. Maar bij nadere beschouwing is er juist in deze kaarten een groot aantal verschillen. Op menig punt waar ónze graveur exact is komen bij Hogenberg onnauwkeurigheden voor: zo klopt bij hem de overgang van Haarlemmermeer naar Spieringmeer niet en vloeien het Spaarne en de Liede niet op de juiste wijze in elkaar. Bovendien zijn in de stijl en graveren allerlei afwijkingen te constateren – maar bestudering daarvan laat ik liever aan bevoegden over. Ook de oorspronkelijke maten van Hogenbergs prenten zijn anders, kleiner: 21 bij 28 cm; zijn papier is steviger, zijn watermerken niet dezelfde.

Nadrukkelijke verschillen zijn daarnaast aan te wijzen in de bijschriften der prenten. Daar is in de eerste plaats een aantal uiterlijke afwijkingen. Hogenberg graveerde zijn bijschriften in een duidelijk andere letter dan onze graveur. Voorts waren zijn rijmpjes niet steeds even lang: bij Naarden plaatst hij vierregelige in plaats van tweeregelige strofen, bij Alkmaar verdeelt hij twaalf twee bij twee rijmende regels over vier blokjes van elk drie regels, en bij de zeeslag bij Reimerswaal zet hij vijf maal twee regels naast elkaar. De anonieme graveur van onze prenten is hier veel constanter: bij hem verschijnen steeds vier maal twee rijmende regels. Ook Hogenbergs wijze van datering is voor deze jaren consequent anders: steeds begint hij met 'Anno Domini', gevolgd door het jaartal in Romeinse cijfers; vervolgens geeft hij ook de dag in Romeinse cijfers en daarna de naam van de maand, beginnend met een hoofdletter en veelal afgekort. Voorts vertonen de bijschriften ook inhoudelijke verschillen. Ongetwijfeld is het Duits van onze graveur veel stunteliger dan dat van Hogenberg. Maar vooral is de toon van Hogenberg veel feller en de inhoud van zijn bijschriften zeer partijdig⁴³. Bij Den Briel deelt hij al mee, dat Alva de schande van dit verlies op de Nederlanders wil-

43. Niet voor niets was Hogenberg uitgeweken uit de Nederlanden, eerst naar Engeland (1567-1568) en vanaf 1570 naar Keulen. Zijn protestantse sympathieën maakten ook, dat de katholiek Michael, Freiherr von Aitzing, die in 1583 zijn *De Leone Begico* bij hem liet uitgeven, handelend over de jaren 1559-1583, wél Hogenbergs prenten als illustraties liet opnemen, maar de tendentieuze bijschriften liet afdekken. Zie J.G. de Brouwere, 'Een oorlogsreportage in de XVIe eeuw', *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, XXIII (1952) 152-157. Vergelijk de inleiding van L. Voet in: Frans Hogenberg, *De 80-jarige oorlog in prenten* ('s-Gravenhage, 1977) 5-9.

de wreken; Naarden wordt geplunderd, uitgemoord en verbrand 'wider alle Kriegs ordnung und recht', bij Haarlem is sprake van 'Hispanigschen gesind'; en bij Reimerswaal wordt met zoveel woorden de 'feind' verslagen. Geen wonder, dat bij Alva's vertrek van de hertog en de zijnen wordt geconstateerd: 'Das land haben seie gantz verdorben'. Daartegenover was het door 'einen anschlag wunderguht' dat Lodewijk van Nassau in 1572 Bergen in Henegouwen bezette. Scherp steken hiertegen de onderschriften van onze anonieme graveur af: zij zijn meest vlakke, zakelijke overzichtjes, waaruit amper enige voorkeur valt op te maken; oordeelvellingen en commentaartjes komen erin niet voor.

Op grond van al deze constateringën meen ik, dat onze prenten niet van Hogenbergs persen zijn gekomen. Maar daarmee is het laatste woord over de identiteit van onze graveur nog niet gezegd. Een vonnis van de Hoge Vierschaar van Antwerpen, geveld op 27 juli 1574, trekt in dit verband namelijk onze aandacht:

Gesien by mynen Heere den Gouverneur ende Raet van Justicien de confessie van Arnout Nicolai, gevangene, by dewelcke hy bekent heeft dat hy heeft gesteken de figuren van het beleigh van Haerlem, sonder verworven te hebben octroy oft consent vanden Hove, dwelck hy nochtans versocht hadde, sonder oock dat hy de voers. formen oft figuren heeft laten oft doen visiteren, al contrarie der ordonnantien Ons Ghedachts Heeren des Coninx vanden jaere 1570, ende daerenboven bekent heeft vercocht te hebben de figuren ende beelden van dinnemen vanden Briele, van Loversteyn, Rammekens, van Ste. Geertruyenberghe ende andere gelycke beelden, hebbende schandaleuse inscriptien ter eeren vande rebellen van Zyne Majesteyt, myne voers. Heeren seggen ende vercleren voor recht dat de voers. Arnout Nicolai zal compareren op ter stadthuys alhier, voor myne Heeren den Gouverneur ende Raet, ende oock voir Borgmeesteren ende Schepenen int Collegie tusschen twee sHeeren dienaers, blootshoofs, houdende in zyn handen een brandende tortse van eenen ponde was, ende bidden alsoo op beyde zyn knien van tgene hy misdaen heeft God Almachtich ende der Justicien vergiffenisse, seggende tgene voers. is hem leet te zyne ende dat hy hem zal verdragen van gelycken meer te doene, ende de voers. tortse dragen voordien outaer vanden Weerdighen Heyligen Sacramente binnen Onser Liever Vrouwenkercke, ende die aldaer laten⁴⁴.

De veroordeelde Arnout Nicolai, die nog op dezelfde dag van het vonnis de hem opgelegde boete voldeed⁴⁵, was bepaald geen onbekende. Als hout- en plaatsnijder was hij tussen circa 1550 en 1596 werkzaam in Antwerpen, waar hij met name voor Christoffel Plantijn talloze boekillustraties vervaardigde. Zelf ook zakenman, verkocht hij in zijn winkel diverse landkaarten waaraan zijn naam verbonden is gebleven, waaronder kaarten van Holland en van Brabant. En terzelfdertijd gaf hij op zijn eigen pers gravures uit. Zo verkocht hij in 1557 reeds prenten met betrekking tot de politieke en militaire ontwikkelingen van zijn dagen: toen

44. Stadsarchief Antwerpen, Register Vierschaar 150, 138 ro -vo, afgedrukt in *Antwerpsch Archievenblad*, XIII, 156-157.

45. *Ibidem*, 189-190: de uitvoering van het vonnis, vastgelegd in de rekeningen van de Markgraaf.

betreffende het optreden van de Spanjaarden in Picardië. Dat deze man in 1574 opnieuw dergelijke prenten in de handel bracht en er, blijkens zijn vonnis, toen ten minste één ook zelf heeft vervaardigd, is zeker niet verbazingwekkend.

Zowel Nicolai's activiteiten in het algemeen, als de handelingen waarvoor hij in 1574 werd veroordeeld hebben een aantal verrassende raakpunten met onze reeks historiепrenten. De onderwerpen van de afbeeldingen die in het vonnis werden genoemd komen, met uitzondering van Loevenstein, alle in onze reeks voor. Nicolai heeft die afbeeldingen, voorzien van onderschriften die voor de magistraat aanstootgevend konden zijn, als losse vellen in de circulatie gebracht – en 'vliegende blaadjes' bleken ook onze prenten te zijn. Hoogstwaarschijnlijk hield de graveur-uitgever op met verkopen en drukken van de gravures toen hij er eenmaal voor veroordeeld was; opmerkelijk is, dat onze reeks, voor zover we die althans kennen, plotseling stopt na de gebeurtenissen van eind 1573: kan er een oorzakelijk verband tussen dat stoppen en de veroordeling van Nicolai bestaan hebben? En bovendien: al eerder is gebleken, dat aan de reeks waarschijnlijk door verschillende graveurs gewerkt is; van de gravures die Nicolai volgens het vonnis in omloop bracht valt hetzelfde te zeggen. Nicolai zelf immers sneed een afbeelding van het gebeuren te Haarlem, mogelijk de belegeringskaart waarin hij dan zijn kartografische kennis kon uitleven; de andere voorstellingen waren kenmerkend door een ander vervaardigd. Niet onmogelijk is, dat wel alle platen door Nicolai op zijn eigen pers zijn afgedrukt, dat hij dus van alle gravures de uitgever was: eenzelfde situatie die wij op grond van de inhoud en vooral van de onderschriften ook voor onze reeks konden vaststellen⁴⁶.

Maar wordt het uitgeven van dergelijke prenten in de Brabantse stad Antwerpen niet weersproken door het Duits dat in de onderschriften is gebruikt? En door het nog niet gemelde gegeven, dat de watermerken van het voor onze reeks gebruikte papier vooral in de omgeving van Straatsburg en Remiremont, en geenszins in de Scheldestad, zijn opgedoken⁴⁷? Beide punten geven ongetwijfeld te denken, maar maken het toewijzen van de uitgave aan Nicolai niet onmogelijk. Het Duits was, zoals hiervóór gezegd, stuntelig en in de prenten zelf vaak afgewisseld door Nederlandse woorden of zinnen. Het kan door een Antwerpse graveur gebruikt zijn

46. Over Nicolai onder andere: *Biographie Nationale de Belgique*, XV (1899) 663-671. J. Denucée, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn* (2 dln., 2e dr.; Amsterdam, 1964) I, 31-32, 46-53. F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca 1450-1700* (Amsterdam, 1949-) XIV, 160-161. Het spoor naar Nicolai werd mij gewezen door mr. A. C. Duke, M. A., van de Universiteit van Southampton, die ik daarvoor hartelijk bedank.

47. C. M. Briquet, *Les Filigraines* (2 dln., 2e dr.; New York, 1966), II. Het eerste merk, een kroon (vergelijk hiervóór noot 38), vertoont veel overeenkomst met nr. 5019 (Remiremont, 1544), en ook met de nrs. 5022 (Remiremont, 1564; St. Dié, 1568), 5023 (Remiremont, 1569-1570; Straatsburg, 1572), 5024 (Remiremont, 1577; Aldenbissen, 1578). Het tweede merk is veel zeldzamer en wordt alleen vermeld in 1573: *Ibidem* nr. 1331.

om een eventueel vervolgende magistraat op een dwaalspoor te brengen. En het papier kan in Antwerpen zijn ingevoerd; de Scheldestad had geen papiernijverheid. Zelfs is, als men de mogelijkheid open houdt dat onze prenten door Walter Morgan zijn verzameld tijdens zijn verblijf op Walcheren en Zuid-Beveland, een verspreiding van onze reeks in het Zeeuwse deltagebied vanuit Antwerpen ietwat aannemelijker dan een vanuit het Duitse rijk, hoewel ook dit laatste niet tot de onmogelijkheden behoorde.

Echter: een stilistische vergelijking van de van Nicolai bewaarde werken en onze historieprenten bleek niet mogelijk te zijn, omdat alle van de Antwerpenaar beschikbare boekillustraties en kaartmateriaal houtsneden waren die technisch nu eenmaal teveel van gravures verschillen⁴⁸. Bovendien zijn er geen archiefstukken voorhanden die ons op dit punt meer informatie verschaffen. Van Nicolai's veroordeling uit 1574 zijn alleen het vonnis en een bericht dat hij zijn straf heeft ondergaan bewaard gebleven; verhoren, die dikwijls nadere informatie verschaffen en ons mogelijk meer over de door hem aangeboden gravures hadden gemeld, zijn er niet⁴⁹. Daarom is het op grond van de ons thans beschikbare gegevens onmogelijk, Nicolai aan te wijzen als de uitgever van onze prenten, als de graveur van enkele ervan wellicht. Slechts kunnen wij concluderen, dat een relatie tussen de Antwerpenaar en onze reeks niet onmogelijk, of zelfs niet onaannemelijk is.

IV

Keren wij nu terug naar kapitein Walter Morgan en zijn tekeningen die, zoals gezegd, zowel wat betreft gezichtshoek als weergave van de gebeurtenissen verrassende verwantschap met onze reeks historieprenten vertonen. Hoe is het bij nadere beschouwing met deze verwantschap gesteld?

Direct al verschaft de vergelijking van de tekening van Den Briel met de overeenkomstige prent ons een aantal gegevens, die van meer dan incidentele betekenis zullen blijken te zijn. Op beide voorstellingen trekken van rechts naar links de geuzentroepen op, terwijl de laatste manschappen nog worden ontscheept. Twee stukken geschut zijn al voor de stad geplaatst, Lumey, links te paard en in de prent bij name genoemd, en een tweede bevelhebber rechts, Treslong mogelijk, voeren de schare aan. Trompetters en trommelslagers, die Morgan in zijn tekst noemt⁵⁰, zijn in de gravure niet te zien, in de tekening evenmin.

48. Onderzoek hiernaar werd verricht in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek te Leiden, het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, de Atlas van Stolk te Rotterdam, en in België de collecties van het Prentenkabinet en het museum Plantin-Moretus te Antwerpen.

49. Mij vriendelijk meegedeeld door de adjunct-archivaris van het Stadsarchief te Antwerpen.

50. Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 61.

Maar tegelijk vallen verschillen op. Morgans tekening is duidelijk primitiever in de verhoudingen, het landschap dat hij laat zien is veel eenvoudiger. Wellicht speelt hier het feit een rol, dat hij het deltagebied uit eigen ervaring kende, zodat hij vanzelfsprekend niet, zoals in de gravure, een heuvelland bij Den Briel zou tekenen. Bij hem ligt rechts de zee, dat wil zeggen, aan de oostzijde van het stadje als men de windroos wil geloven. Dit is natuurlijk onmogelijk: de windroos moet gedraaid worden als men Walters tekening met de geografie in overeenstemming wil brengen. Voor de prent is dit niet nodig: het fantasielandschap dáár zou het verdere land van Putten kunnen voorstellen, als het al iets specifieks voorstellen moet. Ook de aanblik van Den Briel is bij Morgan anders dan op de prent. Wist Walter, dat de haven er een lange toegang had; gaf hij die aan met de waterweg op de voorgrond? De graveur doet dit in ieder geval niet: die toont op dezelfde plek weelderig begroeid heuvelland. Voor Morgan, die de haven laat doorlopen de stad in, drong de noodzaak zich op, Den Briel groter te tekenen dan in de gravure is gedaan. Daardoor komt onder andere een kerkgebouw in het beeld, dat wel enige gelijkenis met de Brielse Catharijnekkerk vertoont, maar stellig op de verkeerde plaats staat.

Veelzeggender zijn in menig opzicht de verschillen in details, veelzeggender omdat ze ons, soms zeer onverwachts, iets verraden van de werkwijze van Walter Morgan. Aan de rechterzijde liggen de geuzenschepen, bij Morgan met de prinsevlag in top. Op de tekening zijn dit er zeven, op de gravure vier. Bekijken wij deze schepen goed, dan zien we dat het tweede schip van links, waarvan de ra's met gereefde zeilen van rechts boven naar links onder zijn afgebeeld, bij Morgan niet één, maar vier maal voorkomt. Hetzelfde verschijnsel komen we tegen bij het groepje krijgslieden waarvan Lumey deel uitmaakt. Op de prent wordt de admiraal voorafgegaan door twee hellebaardiers, bij Morgan door drie. De beide middelste mannen, die hun wapen over hun rechterschouder dragen, hebben bij Walter echter dezelfde houding, en komen overeen met de middelste geus op de gravure. In het ene geval heeft Morgan dus een schip, in het andere een persoon gerepeteerd. Nog een derde detail van verwante aard vraagt onze aandacht. Het linkse gedeelte van Den Briel, dat op de prent niet voorkomt, moet Walter zeker volgens eigen vinding hebben getekend. Maar bezien wij de Catharijnekkerk goed, dan blijkt deze, na bestudering van prenten en tekeningen, plotseling geen onbekende te zijn: we hebben hier dezelfde kerk voor ons... als in prent en tekening van Geertruidenberg, de Gertrudiskerk! We zien hetzelfde schip met vier rondboogvensters en één dakkapel als in de gravure, dezelfde toren met drie traveeën waarvan de bovenste wat afgebrokkeld lijkt, dezelfde vensternissen en galmgaten. Op Walters tekening van Geertruidenberg is aan het gebouw, waaraan overigens het toen wél bestaande dwarsschip ontbreekt, voor de verandering een tweede dakkapel toegevoegd.

Zo toont Den Briel ons bij Morgan eenzelfde, maar sterk vereenvoudigd beeld, met daarin een aantal gerepeteerde details en een element uit een geheel andere afbeelding. Tot nu toe hebben wij Morgan en de anonieme graveur als gelijken naast elkaar gezet. Leiden deze gegevens er niet toe, dat wij Walter moeten verdenken van natekenen? Onderzoek van de andere afbeeldingen moet ons hier verder helpen.

Sommige reeds gesignaleerde aspecten zijn ook waar te nemen in de voorstelling van de inname van Rotterdam⁵¹. Weer is hier het landschap bij Morgan eenvoudiger, ontdaan van de fantasie-achtergrond, weer lopen de waterwegen anders. Ditmaal lijkt zijn windroos wél goed te staan. Zwanen zwemmen in beide gevallen in de stadsgracht, koeien grazen in de wei. De poort waardoor de soldaten van Bossu binnendringen is ongetwijfeld dezelfde, het plein waarop zij uitkomen ook. Maar boven het plein uit torent op de tekening een grote kerk, die het kleinere kerkgebouw, dat op de gravure ook te zien is, geheel overschaduwet. We zouden kunnen betogen dat Morgan hier de Laurenskerk aan het stadsbeeld heeft toegevoegd. Maar daartoe maakte hij opnieuw gebruik van een bouwwerk uit een andere afbeelding: nu van de Bavo zoals die te zien is op de gravure van de executies in Haarlem. Duidelijk stemmen in Morgans tekening hoofdvorm en details met die van de Haarlemse prent overeen. En net als in het geval Den Briel-Geertruidenberg neemt Walter de kerk ook in zijn tekening van Haarlem zelf op, echter met één verandering: hij laat de opvallende spits weg en tooit de Haarlemse kerk met een bisschopsmiter. Dit tweede geval van dubbel gebruik van gebouwen is nog met een derde uit te breiden. Daartoe dienen de prent van Zutphen en de tekeningen van Mechelen en Zutphen vergeleken te worden. Op de gravure is van Zutphen weinig meer dan de stadsmuur te zien, Morgan echter had wat ruimte voor het stadje en voegde er een aantal kerkgebouwen en torens aan toe. De grote kerk, die hij net rechts van het midden tekende, voorzien van vier opmerkelijke torens en een koepel, vinden we identiek terug in de tekening van Mechelen. Hoogstwaarschijnlijk zal deze kerk ook zijn voorgekomen op de niet gevonden prent van Mechelen – reden temeer om aan te nemen dat deze wel degelijk heeft bestaan.

Morgan speelde leentjebuurt bij zichzelf of – ik laat dit hier nog in het midden – bij de gravures. Hij deed dit niet alleen met gebouwen. Op de tekening van Naarden, die trouwens een uitstekend voorbeeld is om zijn onvermogen in het perspectivisch tekenen mee te illustreren, komt in de linker benedenhoek een opvallend uitgedost ruitervoor, door twee hellebaardiers geflankeerd. Deze zal wel Alva moeten voorstellen: Morgan blijkt in zijn beschrijving tenminste te menen dat de IJzeren Hertog zelf bij het Naardense gebeuren aanwezig was. Precies de-

51. Op deze zelfde prent wees Jansma, 'Kroniekje', 463, zonder echter verder erop in te gaan.

zelfde uitbeelding van Alva komt echter al eerder in het kroniekje voor: in de tekening namelijk van het beleg van Bergen in Henegouwen. In de parallelle prent ontbreekt een dergelijke opvallende figuur. Morgans tekening van Naarden leent zich intussen ook goed voor het signaleren van nog een aspect dat al bij Den Briel zichtbaar was: Walters neiging om bepaalde details te repeteren. Rechts onder vuurt, evenals op de gravure, een Spaanse soldaat op een vrouw die een huis binnenvlucht. Links naast hem schiet een andere krijgsman een man neer. Dit laatste tafereeltje wordt door Morgan even naar links ten tweeden male getekend. Ook andere personen die op de prent slechts één maal voorkomen kunnen we twee maal in precies dezelfde houding bij Morgan terug vinden: van links naar rechts onder andere een hellebaardier met zijn gevelde wapen, een toestekende piekenier en een musketier wiens wapen juist afgaat. En intussen zwemmen in de stadsgracht de zwanen van Rotterdam, evenals trouwens in de grachten van Bergen en Zutphen. En bij de laatste stad groeien, links onder, als enige plaats bij Morgan, dezelfde merkwaardige planten die we in de gravures herhaaldelijk tegenkomen.

Ook de tekening van de executies te Haarlem-biedt duidelijke bewijzen voor Morgans neiging tot repeteren van details. Wordt in de gravure één rij mensen onthoofd, bij Walter zijn het er drie; zowel slachtoffers als scherprechters zijn er in dezelfde houding afgebeeld als in de prent. De lichamen der reeds geëxecuteerden waren inmiddels al met karren naar het Spaarne gevoerd om er in het water te worden geworpen. Op de prent wordt juist één kar geleegd, bij Morgan, die in zijn tekening meer ruimte had, zijn het er – misschien heel consequent – drie, alle drie staande in dezelfde stand. De naam van de rivier geeft Morgan in dezelfde spelling als de gravure: ‘Sparen’, waarbij hij in plaats van ‘fl’ het foutieve ‘fluvia’ schrijft.

Wanneer zo onze opmerkzaamheid eenmaal is opgewekt springen meer dergelijke details in het oog. Afzonderlijke behandeling ervan is hier niet nodig omdat ze weinig toedoen aan wat we al weten. Beter is het, te letten op een ander aspect: op de relatie tussen die prenten die bijna een landkaart genoemd kunnen worden en de daarmee corresponderende tekeningen. Natuurlijk gaat het dan in de eerste plaats om de belegeringskaarten van Haarlem en Alkmaar. Maar ook de afbeeldingen van de zeeslag voor Vlissingen en de verovering van Zeeburg bij Rammekens, die van Geertruidenberg en van het gevecht op de Diemerdijk moeten worden gezien. En daarnaast de tekening van het beleg van Goes (augustus-oktober 1572), waarvan geen overeenkomstige gravure is gevonden. De gebeurtenissen bij Vlissingen, Rammekens en Goes speelden zich af in het gebied dat Morgan uit eigen aanschouwen kende. Daardoor zal hij wel meer geweten hebben van de geografische situatie in Zeeland dan de graveur. Zijn tekening van het treffen bij Vlissingen geeft inderdaad een veel juister en nauwkeuriger verloop te zien van de kustlijnen van Walcheren, Zuid-Beveland en Vlaanderen. Maar als we de gebeur-

tenissen vergelijken die zich binnen de verschillende kaders van tekening en prent afspelen, dan vallen de overeenkomsten weer op: het zijn met name dezelfde admiraalsschepen die elkaar bestrijden. Ook in de afbeelding van de inname van het fort bij Rammekens, en in die van Geertruidenberg staat Morgan dicht bij de geografische werkelijkheid. Van Geertruidenberg is bij hem de stadsvorm minder onjuist en staan, heel terecht, links van de stad enkele molens⁵². En bij Rammekens heeft hij voor het fort de goede ligging ten opzichte van Vlissingen gekozen, waardoor zijn tekening zó anders wordt dat zij slechts geringe gelijkenis met de gravure vertoont. Heeft Walter in deze gevallen alléén op grond van eigen kennis een nauwkeuriger werkstuk afgeleverd? Deze vraag dringt zich ook op bij beschouwing van zijn tekening van de strijd bij Goes. Daar heeft hij de grillig lopende haven, gezien vanaf de Oosterschelde, goed weergegeven. Echter: juist deze zelfde tekening wekt omtrent zijn zelfstandig kunnen ook weer de nodige twijfels. Duidelijk toont hij erin opnieuw aan dat zijn visueel vermogen en zijn richtinggevoel beperkt waren. Evenals in zeven andere tekeningen plaatst hij hier de windroos verkeerd⁵³. Bovendien bleek hij niet bij machte, juist deze stad die hij zeer beslist zelf heeft gezien – zij het als belegeraar en dus alleen van de buitenkant – goed weer te geven. Van de Maria Magdalenakerk, die reeds in zijn dagen een kruisvorm had, maakt hij een tweebeukige hallenkerk. En de Goese versterkingen tekent hij als een muur, hoewel hier slechts wallen lagen waarop een stenen borstwering was aangebracht⁵⁴. Veel aannemelijker dan hier te denken aan eigen vinding van Morgan is de veronderstelling, dat de Engelsman voor sommige van zijn Zeeuwse tafereelen preciezer materiaal heeft kunnen bemachtigen dan de graveur. Bij een goede keuze daaruit zal zijn kennis van de omgeving hem wel te pas zijn gekomen.

Diverse voorbeelden heeft Morgan waarschijnlijk ook gebruikt voor zijn belegeringskaart van Alkmaar. Wel is deze in opzet gelijk aan die van de graveur, maar in details wijkt zij af. Plaatsjes als Schoorl en St. Pancras (links) of als Akersloot (rechts) worden door de graveur niet opgenomen. En evenmin geeft deze aan, waar de Italianen en Spanjaarden hun kampementen hadden, en waar de Nederlanders en Walen. Anders is het echter met de afbeelding van het beleg van Haarlem: hier is de gelijkenis frappant. Niet alleen is het landschap hetzelfde en staan

52. Een aantal gegevens van lokale aard werd mij zeer vriendelijk verstrekt door de heer B. Zijlmans te Geertruidenberg, door wiens hulp ik ook de besproken en afgebeelde gravure op het spoor kwam. Opmerking verdient, dat de naam 'Santroosen cl' op de prent voorkomt, evenals bij Morgan; dit bevestigt Jansma's opmerking: 'Kroniekje', 458, en noot 26.

53. Verkeerd staat de windroos in de prenten van Den Briel, Roermond, Goes, Diemerdiijk, Haarlem executies, Scheepsstrijd bij Vlissingen, Geertruidenberg en de zeeslag bij Reimerswaal.

54. Zie: Van der Woude, 'Beleg', 128-130, 147-149. L.J. Abelmann, 'De stadsverdediging van Goes tot in de 16e eeuw', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, III (1977) 59-83, namelijk 59.

de legers op dezelfde wijze opgesteld, ook de kleinere onderdelen komen duidelijk overeen: de plaatsing van schansen en de aantallen kanonnen daarbij, de omliggende dorpen en de voornaamste herenhuizen. Eén aardig verschil valt er op: Morgan wilde kennelijk de slag op het Haarlemmermeer afbeelden en liet daarom Alva's schepen in het Spieringmeer – midden – naar rechts, naar het zuiden varen, de vloot van Oranje op het Haarlemmermeer tegemoet; op de prent varen alle schepen in dezelfde richting. Zó dicht staan tekening en prent bij elkaar, dat zelfs de legenda – de poorten van Haarlem opsommend – in precies dezelfde volgorde zijn opgenomen. En daarbij valt Morgan, die trouwens ook hier weer de grovere van beide tekenaars is, tenslotte toch als de navolger door de mand. Sommige Nederlandse termen of afkortingen blijkt hij niet te hebben gekend, zodat hij ze òf liet staan, òf verkeerd vertaalde bij uitwerking. Zo heet bij hem de Spaarndammersluis ook 'sluys' en bleef rechts onder het 'Bos' het 'bos'. Maar wat doet hij met 'Cl hout P' in de legenda? Hij kende van andere plaatsen een afkorting 'cl.' die daar steeds stond voor 'clooster'⁵⁵. Dus noemde hij nu de Kleine Houtpoort de 'Cloister hout gate'! Trouwens, ook in andere tekeningen is soms met de tekstjes erin wel iets aan de hand: Morgan vermeldt daar nogal eens namen, die hij in zijn begeleidend verhaal niet opneemt, die in de afbeelding dus ook niet functioneel zijn. Zo komen in de tekening van Roermond de namen van Oranje en drie van zijn bevelhebbers voor, die ook, en in dezelfde volgorde, vermeld staan in de corresponderende prent; in de tekst figureren ze niet.

Het is duidelijk: de verwantschap tussen de tekeningen en de gravures gaat veel verder dan een oppervlakkige gelijkenis. Er zijn verschillen tussen beide, maar daar staat tegenover dat ze tot in vele details overeenstemming vertonen.

V

Hiermee zijn we terug bij de vraag, die uit eerdere studies geleidelijk naar voren kwam: hoe origineel was Morgan als tekenaar? De beantwoording hiervan kan thans gebaseerd worden op de vergelijking van veertien van de achttien tekeningen met evenzovele prenten.

Door alle auteurs voor mij is al vastgesteld, dat Walter Morgan geen groot tekenaar was. Dit plaatst hem meteen in een ongunstige positie tegenover de graveur die ontegenzeggelijk zijn vak beheerste. De redenering is hier natuurlijk mogelijk, dat een bekwaam graveur ook naar simpele tekeningen goede prenten kan vervaardigen. Maar in de tekeningen van Morgan ontbreken wel erg veel details om dit nog mogelijk te maken. Met name betreffende de belegeringskaart van

55. Geertruidenberg: 'Santrouosen cl'; Haarlem belegeringskaart: 'Banarditen Cl' (rechts onder) en 'Regulier Cl' (links onder).

Haarlem kan men toch moeilijk verwachten, dat de graveur zich op Walters niet slechte, maar stellig grove tekening heeft kunnen baseren voor een zoveel verfijnder kaart. Hieraan moeten wij allerlei aspecten toevoegen die hiervóór aan de orde kwamen: Morgans herhalingen van precies dezelfde details in één tekening, zijn ontleningen aan andere afbeeldingen ter completering van degene waarmee hij bezig was, de merkwaardigheden in zijn legenda – allemaal aspecten die zich in het werk van onze graveur niet voordoen. De conclusie dringt zich hier eigenlijk op. Niet de graveur was het, die heeft gewerkt naar Morgans tekeningen. Hoe had hij trouwens kunnen beschikken over diens manuscript, dat in Engeland is vervaardigd en in de zestiende eeuw het land niet uitgeweest is? Het was Walter Morgan die bij het tekenen gebruik heeft gemaakt van óf de voorbeelden van de graveur, óf, wat aannemelijker is, van de veertien nu bekende prenten en van enkele andere waarvan geen exemplaar is gevonden.

Deze conclusie wordt nog eens nadrukkelijk bevestigd door vergelijking van de afbeeldingen van het gevecht bij de Diemerdijk. De graveur geeft de gebeurtenis in spiegelbeeld weer, met het noorden boven en het oosten links. Daardoor kwamen Zuiderzee, Diemermeer en Diemerdijk links van Amsterdam te liggen. Morgan beschikte hier kennelijk over geen andere bron dan de prent, nam het beeld ervan slaafs over, maar begreep de informatie niet. Links – dus westelijk – van Amsterdam lag toch het Haarlemmermeer? Dat kon hij weten uit de precieze belegeringskaart van Haarlem, die hij al had getekend. Dus combineerde hij de prent met de informatie van deze kaart. Daardoor werd het Diemermeer omgedoopt in Haarlemmermeer, en speelde de strijd zich, ook in zijn tekst, niet af op de Diemer-, maar op de Spaarndammerdijk bij een punt waar men in maart 1573 die dijk had doorgegraven. De Zuiderzee – in de gravure ‘Die Zee’ – vergat hij echter te veranderen in het IJ, en liet hij ‘The Sea’...⁵⁶.

Dit alles betekent, dat onze auteur-tekenaar Morgan helemaal niet met een zak-schetsboekje gewapend alle plaatsen van handeling hoeft te hebben afgereisd, zoals Oman meende; dat het integendeel meer voor de hand ligt dat hij dit juist niet gedaan heeft. Evenmin bestaat de noodzaak dat hij op die plaatsen is geweest waarvan hij gedetailleerder kaarten gaf, zoals Caldecott-Baird suggereerde. En aan eigen vóórschetsen, die door hemzelf en Hogenberg zouden zijn gebruikt, hoeven we, in tegenstelling tot Jansma, ook niet te denken. Naar mijn mening nam Walter Morgan uit de Lage Landen door anderen vervaardigde materialen,

56. Meermalen blijkt Morgan zich ook wat betreft de datering van gebeurtenissen slechts te hebben verlaten op gegevens die hij vond in de bijschriften van de prenten, maar die bepaald niet steeds accuraat waren. Daardoor kloppen bijvoorbeeld de dateringen van de gebeurtenissen rond Bergen in Henegouwen en Naarden niet; ook de datum van de Spaanse inname van Mechelen is onjuist, en kan zeer wel zijn ingegeven door een fout in de ons onbekende prent. Zie Caldecott-Baird, ed., *Expedition*, 81, 97, 101 (Bergen), 109 en 112 (Naarden), 85 (Mechelen).

waaronder de anonieme gravures, mee terug naar Engeland en baseerde hij dáár-op in de volgende maanden zijn kroniekje. De gravures kon hij bemachtigen, omdat ze als 'vliegende blaadjes' in omloop waren; reden om déze als zijn voorbeelden te beschouwen en niet de veel moeilijker verkrijgbare tekeningen waarnaar de graveur moet hebben gewerkt.

Zo was Walter Morgan niet alleen een primitief, maar ook een weinig origineel tekenaar. Hij leunde op zijn voorbeelden, niet alleen voor de grote lijn maar ook voor details. Hij repeteerde elementen uit de prenten omdat hij, naar we mogen aannemen, niet bij machte was om op plaatsen, waar hij ruimte overhield, door eigen vinding aanvullingen te schetsen. Bovendien geeft het gemak, waarmee hij bouwwerken uit de ene stad naar de andere verplaatste, aan dat hij het met de topografische precisie niet al te nauw nam. Dat had hij trouwens ook al gezegd in zijn opdracht aan Burghley: hij zou de steden en hun fortificaties weergeven, 'though not vnder the scale of nature'⁵⁷. Uitzondering hierop vormen de kaarten van belegeringen en zeeslagen die hij tekende: die zijn veel nauwkeuriger. Ze zijn dat soms, zoals bij gebeurtenissen in Zeeland, omdat hij meerdere voorbeelden ter beschikking moet hebben gehad, waaruit hij op grond van eigen ervaring wèl de goede gegevens heeft kunnen halen. Zij zijn dat, althans in het geval van de belegeringskaart van Haarlem, ook omdat zijn enige voorbeeld zo gedetailleerd was. Wat dan overblijft is, dat onze kapitein in de eerste plaats aan Lord Burghley, en vervolgens aan de latere gebruiker heeft laten zien, hoe het krijgsbedrijf in zijn dagen werd beoefend. Hij toont ons daarvan misschien wel enkele specifieke details, maar toch vooral stereotypen zoals we die ook, beter uitgewerkt, vinden in de nieuw ontdekte prenten èn in Hogenbergs werk.

Dit neemt niet weg, dat Morgan in zijn teksten wel degelijk gegevens heeft verwerkt die hij ontleende aan eigen aanschouwing of primaire bronnen. Hij wees daar zelf al op⁵⁸. En Caldecott-Bairds onderzoek draagt daarvoor eveneens argumenten aan. Immers, op plaatsen waar Walter zelf niet geweest zal zijn, streden wèl krijgsmakkers van hem. Van hen kan hij nadere informatie gekregen hebben, niet alleen tijdens zijn verblijf in de Nederlanden, maar ook vóór juni 1574 in Engeland, terwijl hij daar zijn kroniekje maakte. Voor dit laatste blijken redelijke gronden aan te wijzen. Omstreeks 25 maart 1574 was, zoals we hebben gezien, Morgan nog van plan niet verder te gaan dan Alkmaar; naderhand veranderde hij van gedachten en voegde hij de slag bij Reimerswaal nog toe. Dit kan, gezien zijn afhankelijkheid van bronnen en prenten, alleen maar mogelijk zijn geworden door de aanvoer van nieuw materiaal. Tegelijk impliceert dit, dat Morgan zelf niet behoeft te hebben meegevochten in de laatste slag.

57. *Ibidem*, frontispice, en hierna afbeelding 1.

58. *Ibidem*, 122.

Hebben wij zo, naar ik meen, Morgans kroniekje tot zijn ware proporties teruggebracht, dan is er nog één kant aan dit onderzoek die vermelding verdient. Dat is het feit, dat dankzij Morgans tekeningen een tot nog toe nooit getoonde reeks historieprenten kon worden opgespoord, een reeks die waard is om naast het prentwerk van Hogenberg te worden genoemd. Voor het zoeken naar meer gravures die aannemelijkerwijs tot deze reeks behoren, kunnen de tekeningen van Morgan als uitgangspunt dienen. Zij kunnen dat ook voor de datering van onze gravures. Walter was immers op 1 juni 1574 gevorderd tot Reimerswaal. Dat betekent, dat de reeks toen tenminste tot en met Alkmaar – de laatste ons bekende prent – moet zijn gekomen, mogelijk zelfs tot de scheepsstrijd bij Reimerswaal. Dús hebben we te doen met prenten, die wel zeer kort na bepaalde gebeurtenissen zijn ontstaan. Onze gravures zijn daarom ouder dan die van Hogenberg. De dateringen van de watermerken in het gebruikte papier zouden hiervan een bevestiging kunnen zijn: het ene voorkomende merk – een kroon – is voor het eerst gesignaleerd in drukwerk uit 1544, het tweede – een bisschopsstaf gecombineerd met een kleiner merk – is alléén in 1573 waargenomen⁵⁹. Als nu ook nog zou komen vast te staan, dat onze reeks door Arnout Nicolai is uitgegeven, dus vóór juli 1574, dán zou de cirkel helemaal gesloten zijn. Hogenberg zou dan ten hoogste, gezien de overeenkomsten tussen zijn werk en sommige van onze prenten, enkele daarvan gekend en als voorbeeld gebruikt kunnen hebben.

Zo heeft het kroniekje van Morgan, dat toch wel een levendige aanwinst naast ons bronnenmateriaal genoemd mag worden, nogal wat verloren van de glans die het recentelijk juist had gekregen. Maar tegelijk heeft het een reeks historieprenten onder onze aandacht gebracht, die interessant genoeg is om verder bestudeerd te worden.

59. Vergelijk hiervóór, noot 47.

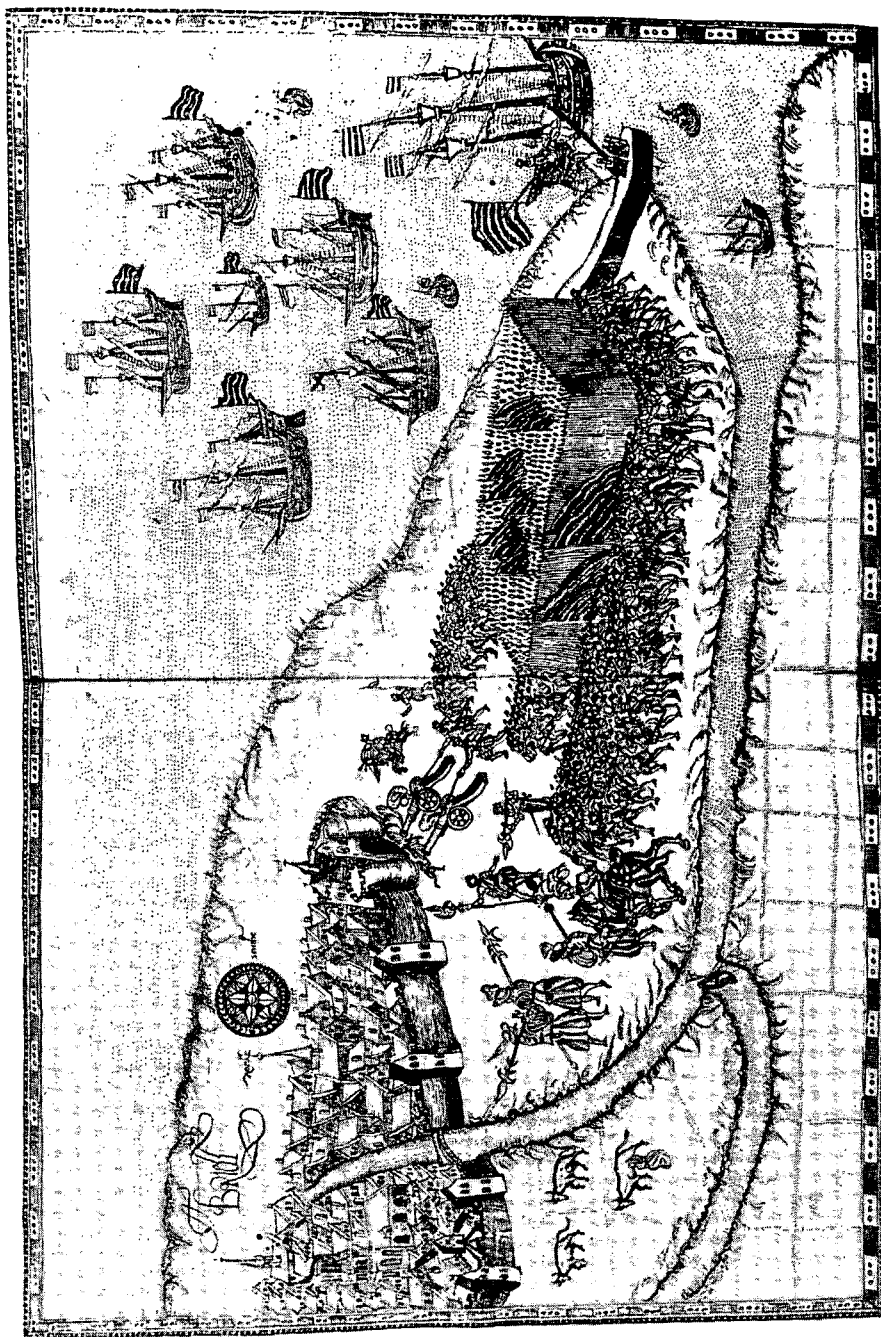
And wherfore to be able to do my more than my lorde will please to be content
in any of the quoyes and in the wayes of grace to make mee to have an instrument for the
lode by the order of englands and the by the order of the noble honorable
order of the garter. after my own will, the holent and the
lode in my will of honor to the lorde dukes

Libro Cole.
Omnia Omnia Fidele
Defensionem

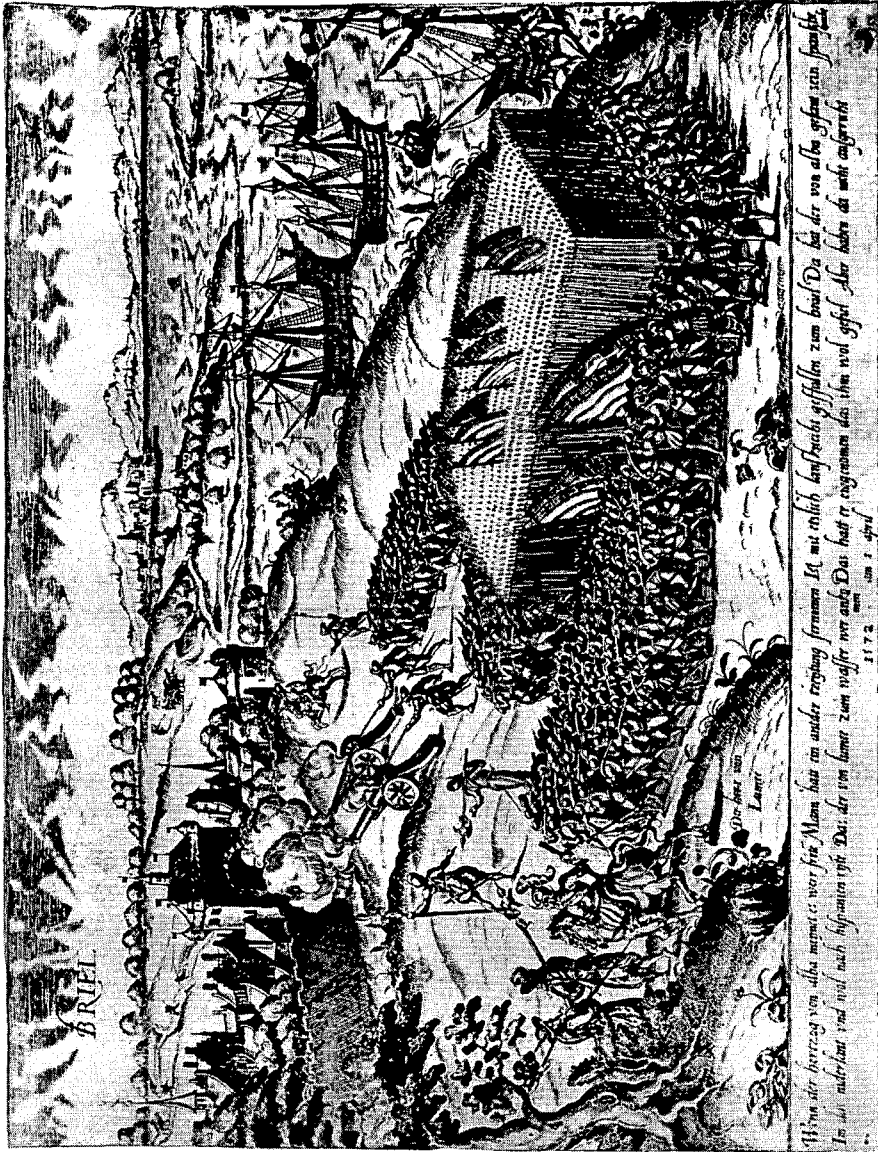
pallyng my tyme, wchre honorable in the employe roberm I conceyvd molte felicitye in it all my yowthe to the
contentation of mynde in the discipline of marciall alacrys therfore the greace I had too do my countrey lardis
in that profession, yt hys maye pleas god thowse hys ordres of grace too make mee to have an instrument for the
same in pfectioun my desire hath made mee wyllyng in myne endeavoure to order: roberm of late daies diligen
dinge my tyme in the lardis of the excellent vertuous and prudent lorde the prynce of orange amonge them of
the religion in the lowe countrey. Nowe beyng retornyd in the dead of this laste winter too my deare lorde for
yobred in desire to cover my wyllyng in wchre to doo your lordshippe honor and lardis yt ther were anye thinge
of value acceptable in accounte of the same lardis my prime too worke in that vocation a recounte vnto your
honor of lube acts as pallyd on by the lode, in differente as well of the explyse of it. wchre of althia vice
roye of the newe apoyment for the hynge of spayne as of all lube acts doone by the prynce of orange and
hys alliaunes of the religion from the beginninge of the tyme that his roche elette by the entrie of louse
marke of lube into helande wchre the brille. vnto the remanynge of the lode of alliaunce wchre
was the laste explyse that the duke attemptyd before hys dill charge of the governmente wythe the
placys fortified and vnterified wythe the manner of fortification thowse not vnder the scale the nature
of the situations in tyme larde marl woods seas meares and tyners howe th. tynes were hys
the order of theyr encampings batteries ellikes brenchis and assaults wythe the encountres vppon the land
and water from tyme too tyme wythe the dacye monthe and yete the names of the perillous of credite
that endyd theyr lynes in thes attayres the numbers floure dround and horne in the conflicts therof
that endyd theyr lynes in thes attayres the numbers floure dround and horne in the conflicts therof
hynge pfectione too to honorable a personage endude wythe the lo deepe luyment as your lordshippeys
yet in pcountynge this valence of myne endeavoure. I wnterpd my telle wythe a luyrd hope that your lordshippe
in con sideration of my good wyll hene in this enterprise too my vnterwille in this respect of your lardis accordyng
too my small value woude be wyllyng attendyd wythe my pfectione herem in lertynge oote mochts a lube
ymperiance wythe the devyse of to hale a captiue. a pteynge to ende nlye by redy my dede comendyd for too
more lye vnterwille in pually thinge oote my woorks vnder your honore pteynge luyrd hope that your lordshippeys
bys hande wythe a boche herect. but too luyrd hope my vnterwille desire in good wyll lertynge luyrd hope too doo
your lordshippe honor and lardis as lart herect. in my ablyte in value maye answer the lene and too
other gaene. roberm I have lerte lube wyde thome in my boche then I woude milbe the lode. lute too luyrd
the prynce his acts onlye wchre I meane yt god lorde mee lute too lertynge vnto your honor as my lertynge
lute. lute therence in order as they shall hapen too ende the same employe leazez yobhe makis my boche
galer in handlyng then in largenes of mater therin comendyd. in the meane space I shall craue your
honors lute hande too aduache too doo mee to moche larture in recatynge this demonstration of my
good wyll as too pteynge larture over the curyous expectation of lube as wyll pteynge lute for an
exelenge of lute in thes my simple woorks dedeaed unto your honor roberm in lute lute the an
ympossibilite too be londe by reason that my yeres be not greace my welle the for maye pteynge of
my trawell moche and my lorture and conference wythe the lute lute engioners but small in respect
of the larde experience that appertaynes vnto this ynderstandynge. beselchinge your honor
that my good wyll of mynde maye lute my wante in dede herem in wyllyng your lordshippe
be lute welle lute lute wythe as prosperous lute as in the later ende of your daes as in your
begynnyng too the greace of the honor of your honore consolation and comferte of your frends
and the generall pteynge of the comune welle the of your countrey. 1574

Your honore bys humble
comand de water Morgan

1. Walter Morgans opdracht van zijn manuscript aan William Cecil, Lord Burghley.
All Souls' College, Oxford.

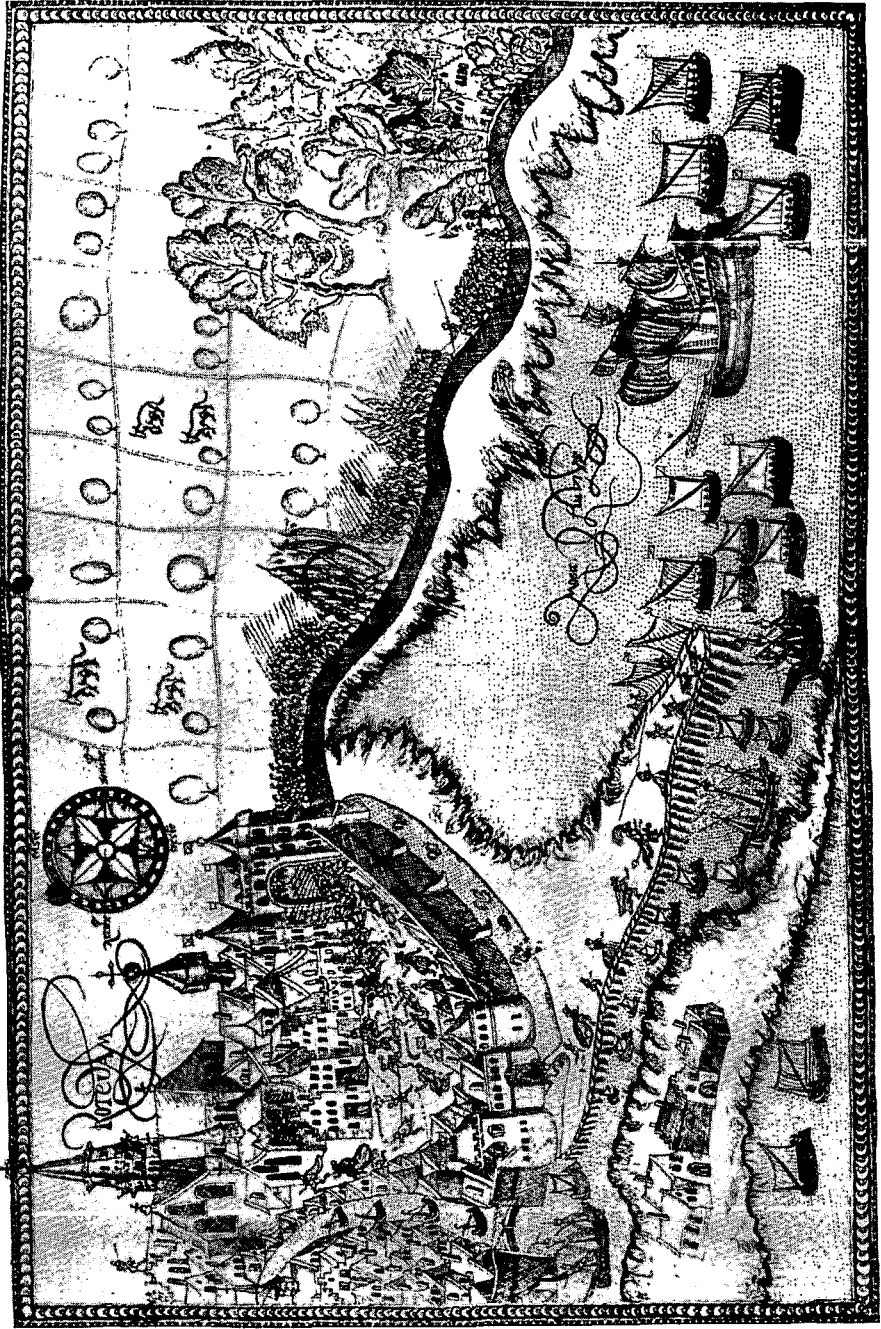

2. *Walter Morgan, Geuzenaanval op Den Briel, 1 april 1572.*

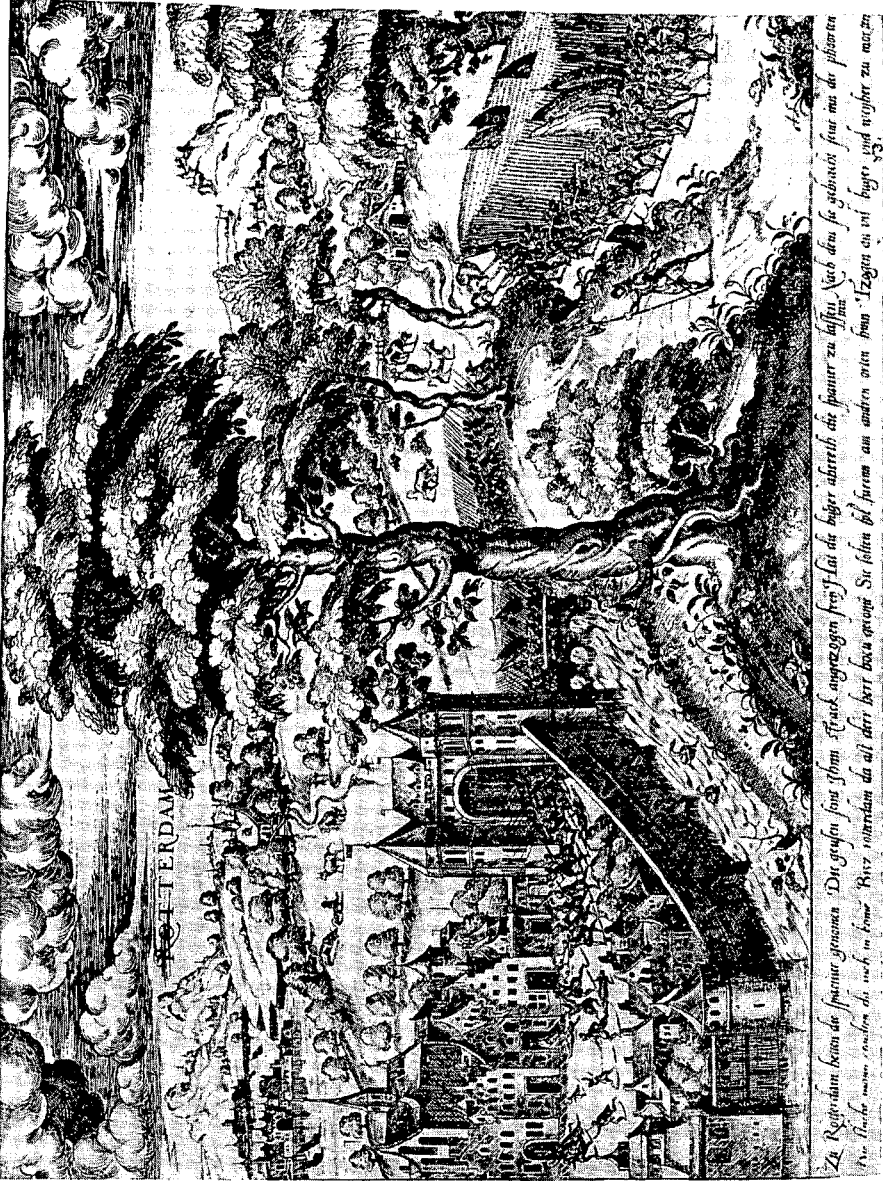

3. Anoniem, Geuzenaanval op Den Briel.

Gemeentearchief Den Briel.

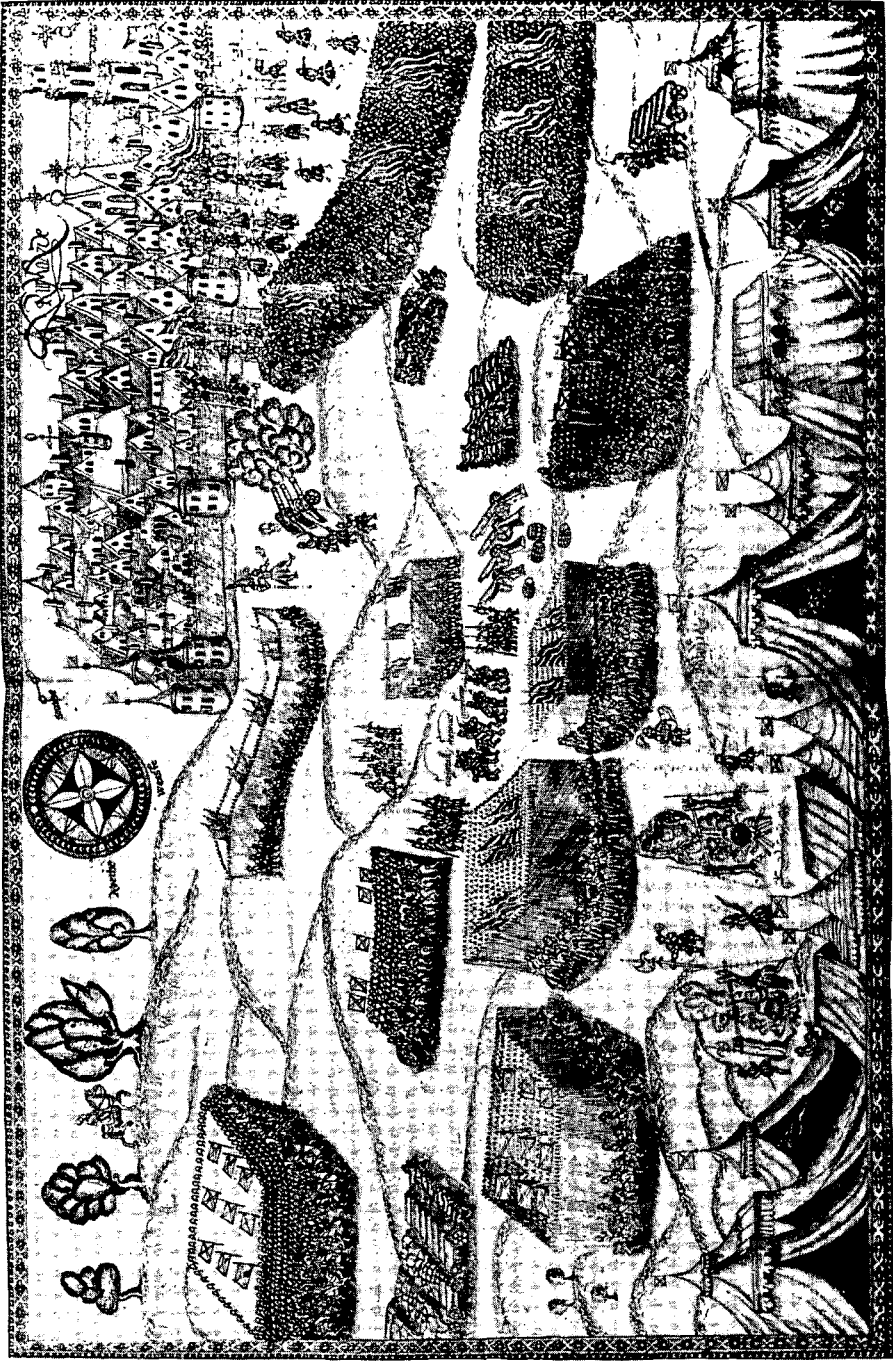

4. Walter Morgan, Bossu's troepen dringen Rotterdam binnen, 9 april 1572.

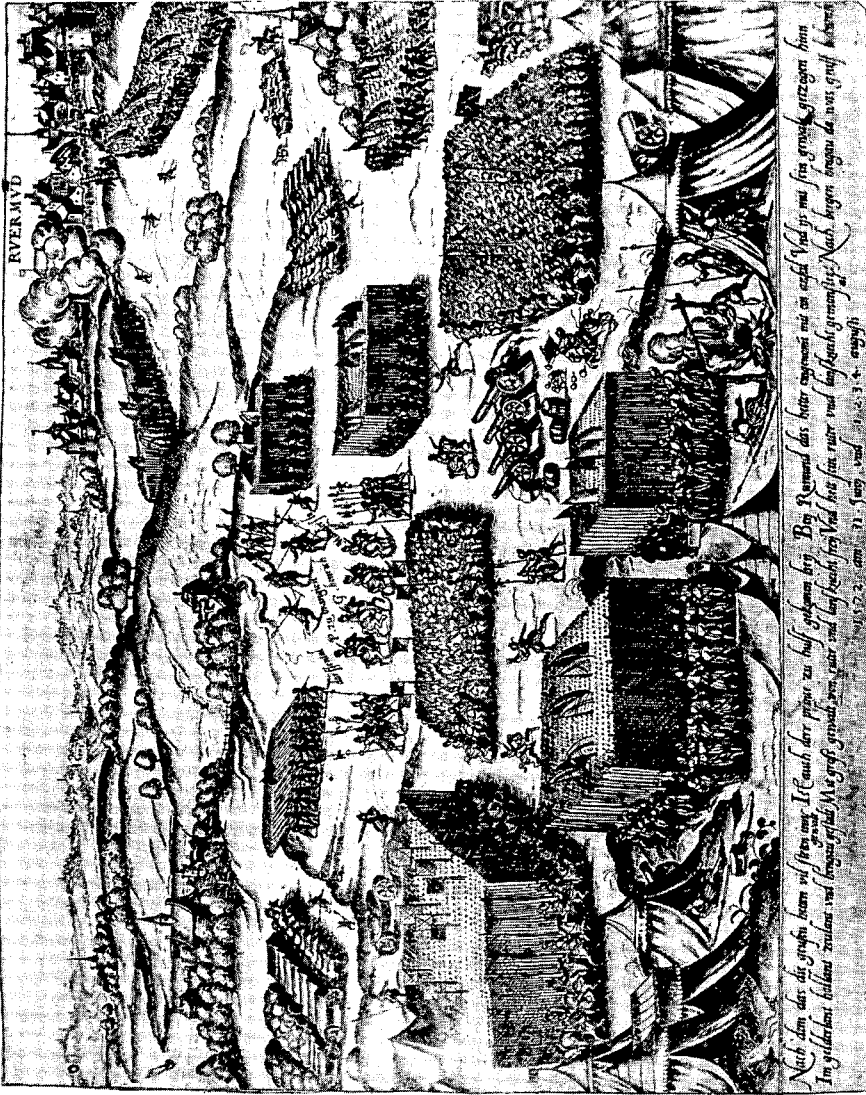

5. Anoniem, Bossu's troepen dringen Rotterdam binnen.

Atlas van Stolk, Rotterdam.

6. Walter Morgan, Oranje belegt Roermond, juli-augustus 1572.

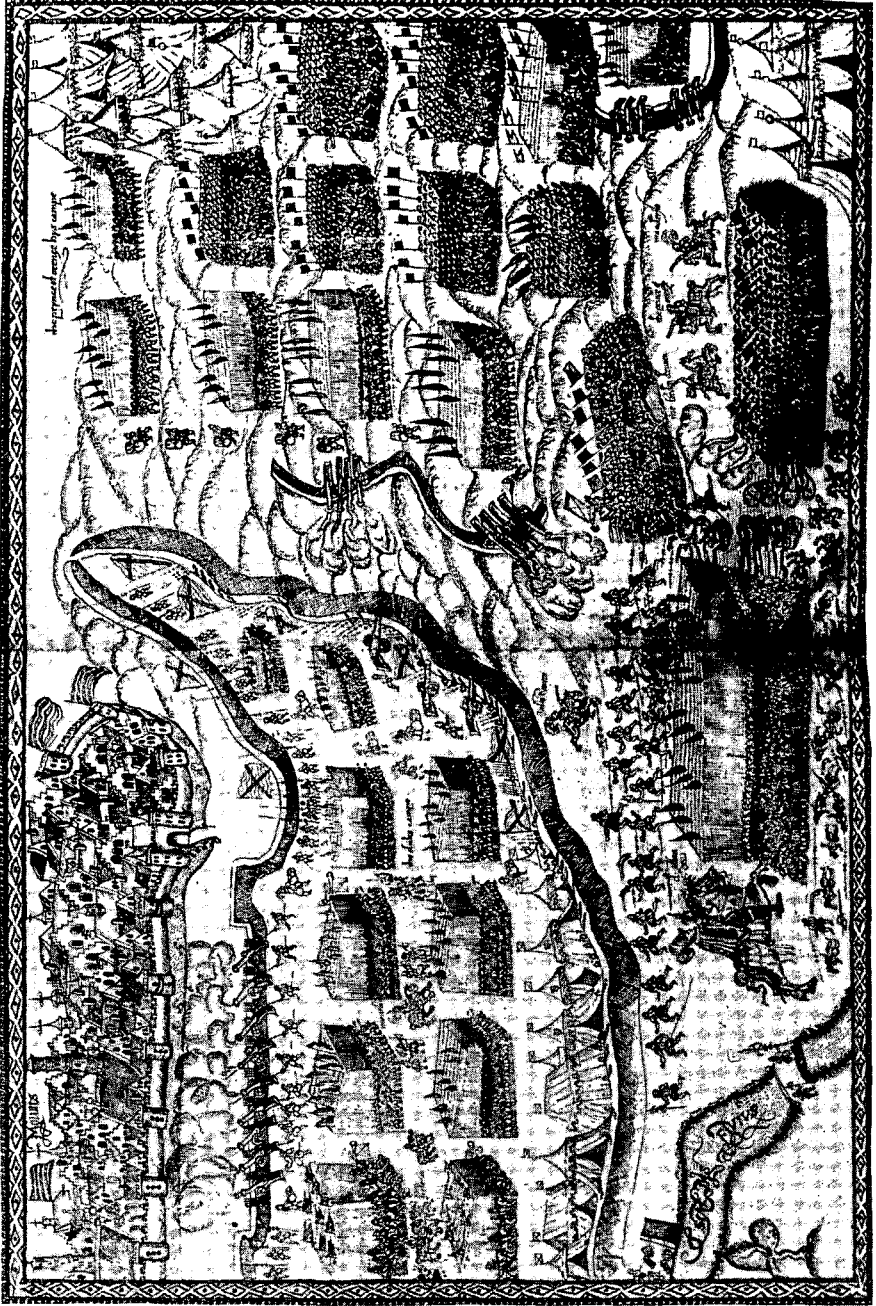

RVERMVD

Nach dem das die grafen kamen vil fiesen. Itouch der pipen zu hulf ghekomen. By Roermond des hater eyndem mit en castel. Vud jr mit sin groock gtegeren. hien
 In yderhand behouen. vud langens gefu. Wie giff geynd. jere vud lang fiesen. In Vud hie fies vud lang fiesen. grommly. Nach. Inger. Inger. de was. giff. hien
 1572. am. 31. Juny. vud. 1573. 3. Auguſt.

7. Anoniem, Oranje belegert Roermond.

Gemeentearchief Maastricht.

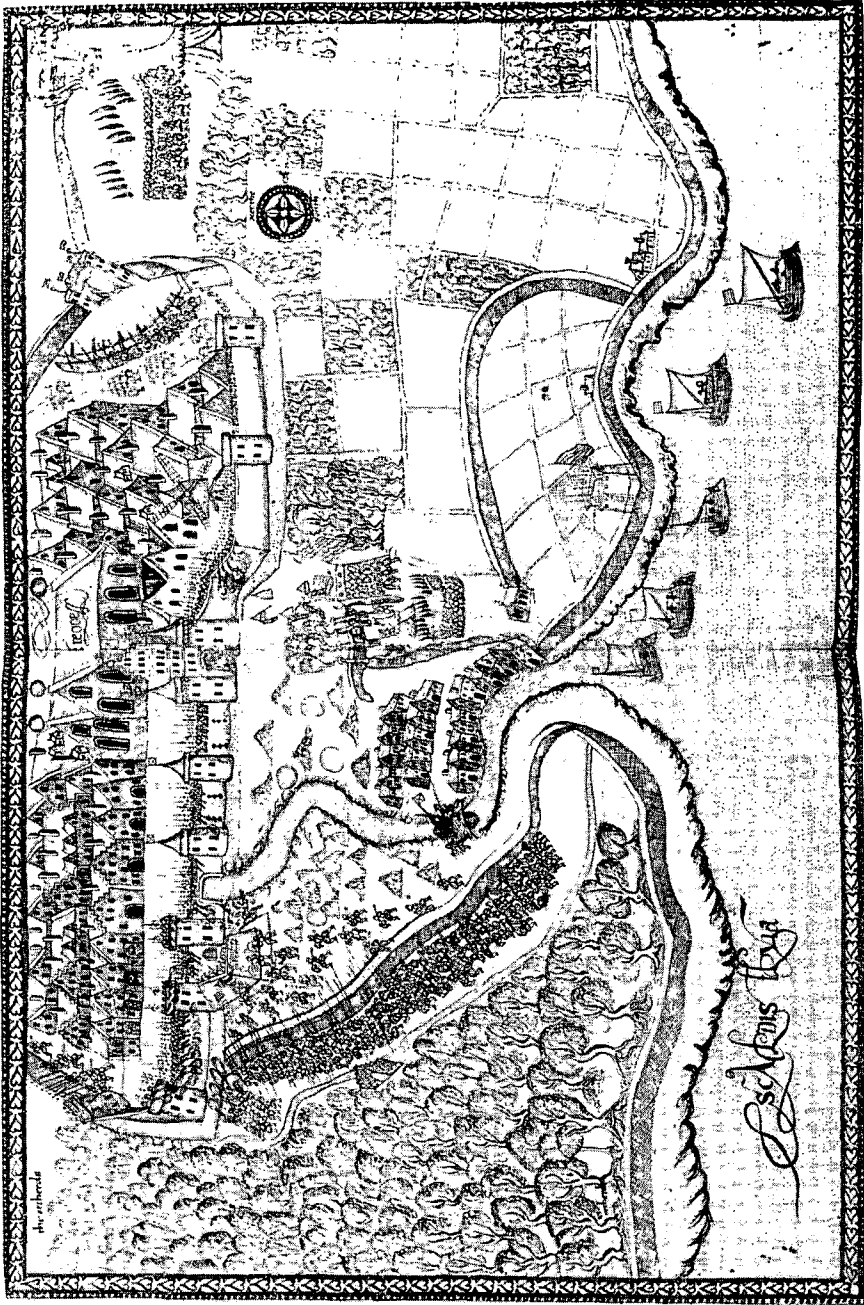

8. *Walter Morgan, Strijd tussen de legers van Oranje en Alva voor Bergen in Henegouwen, september 1572.*

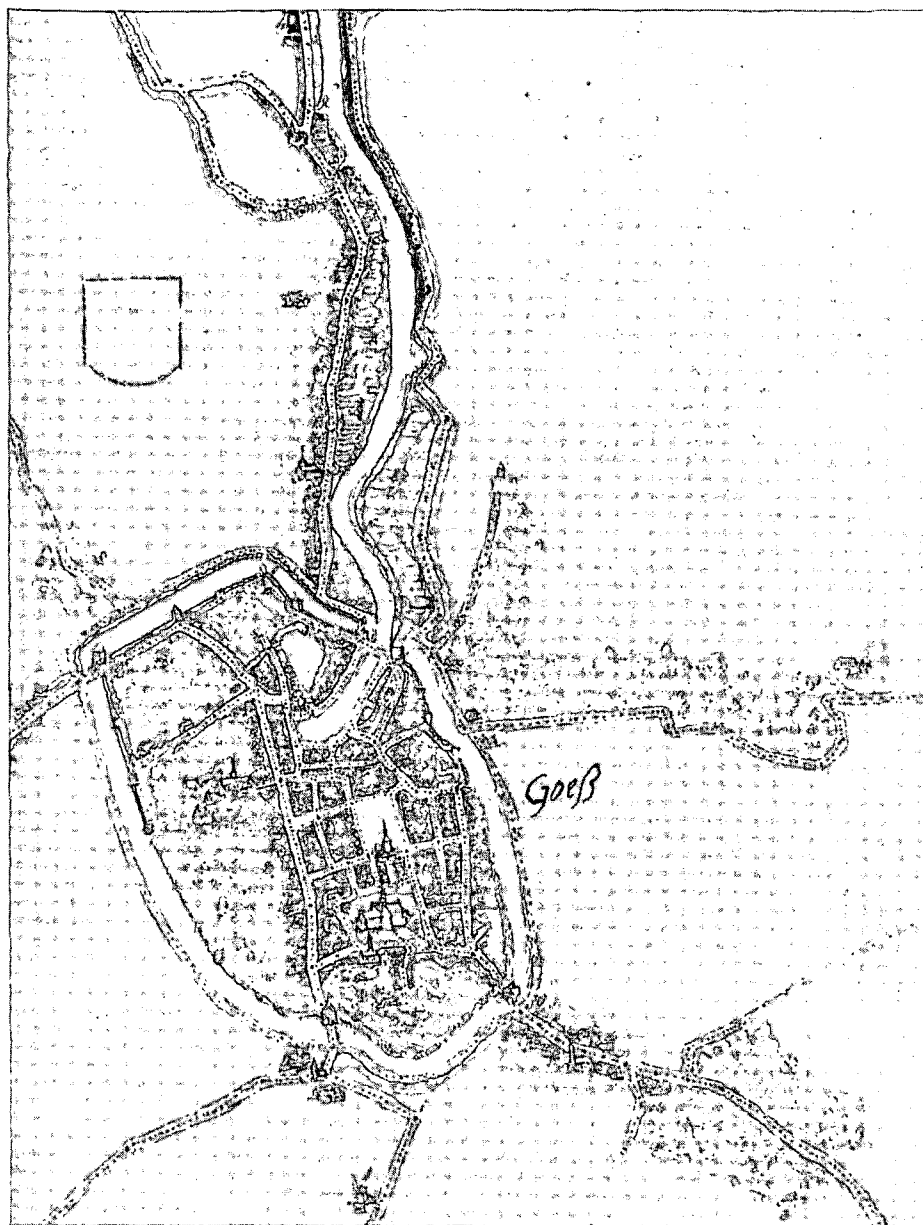

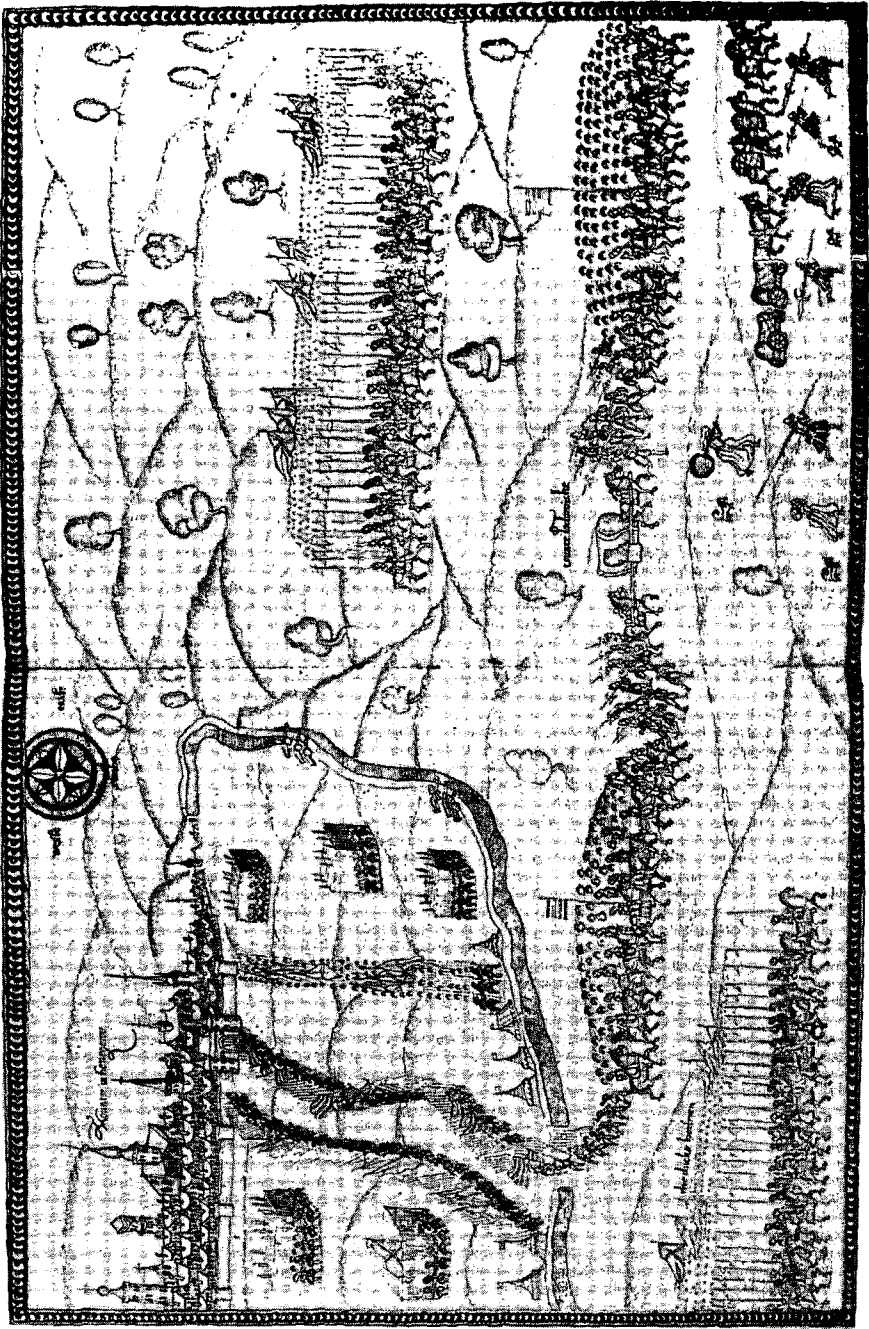
9. Anoniem, Strijd tussen de legers van Oranje en Alva voor Bergen in Henegouwen.

10. Walter Morgan, Belegering van Goes, augustus-oktober 1572.

11. *Jacob van Deventer, Plattegrond van Goes, midden zestiende eeuw. Men vergelijk de overeenkomsten in de loop van de haven en aangrenzende dijken tussen deze plattegrond en Morgans tekening, en de verschillen tussen het inwendige van de stadjes. Gemeentearchief Goes.*

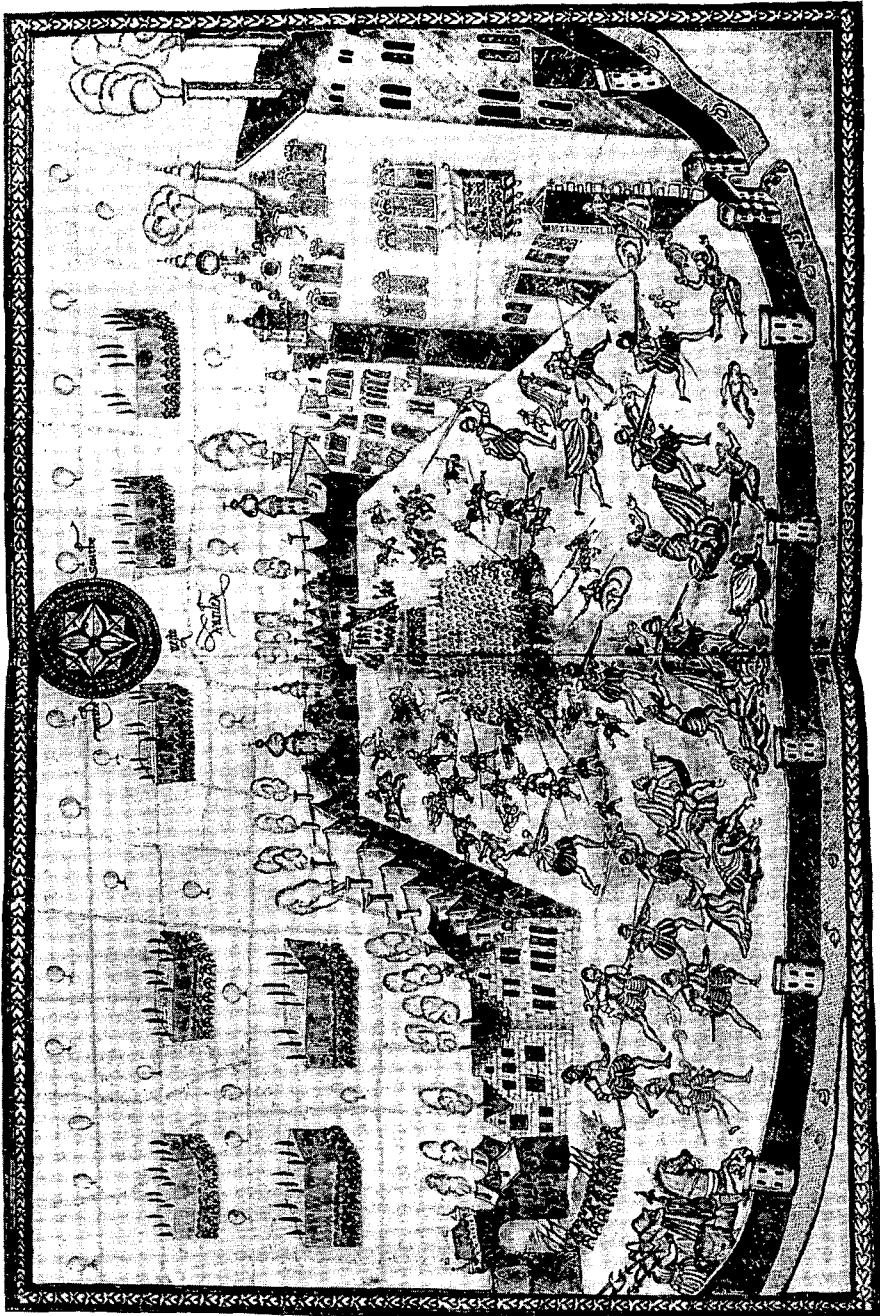

12. *Walter Morgan, Aftocht van Lodewijk van Nassau uit Bergen, 21 september 1572.*

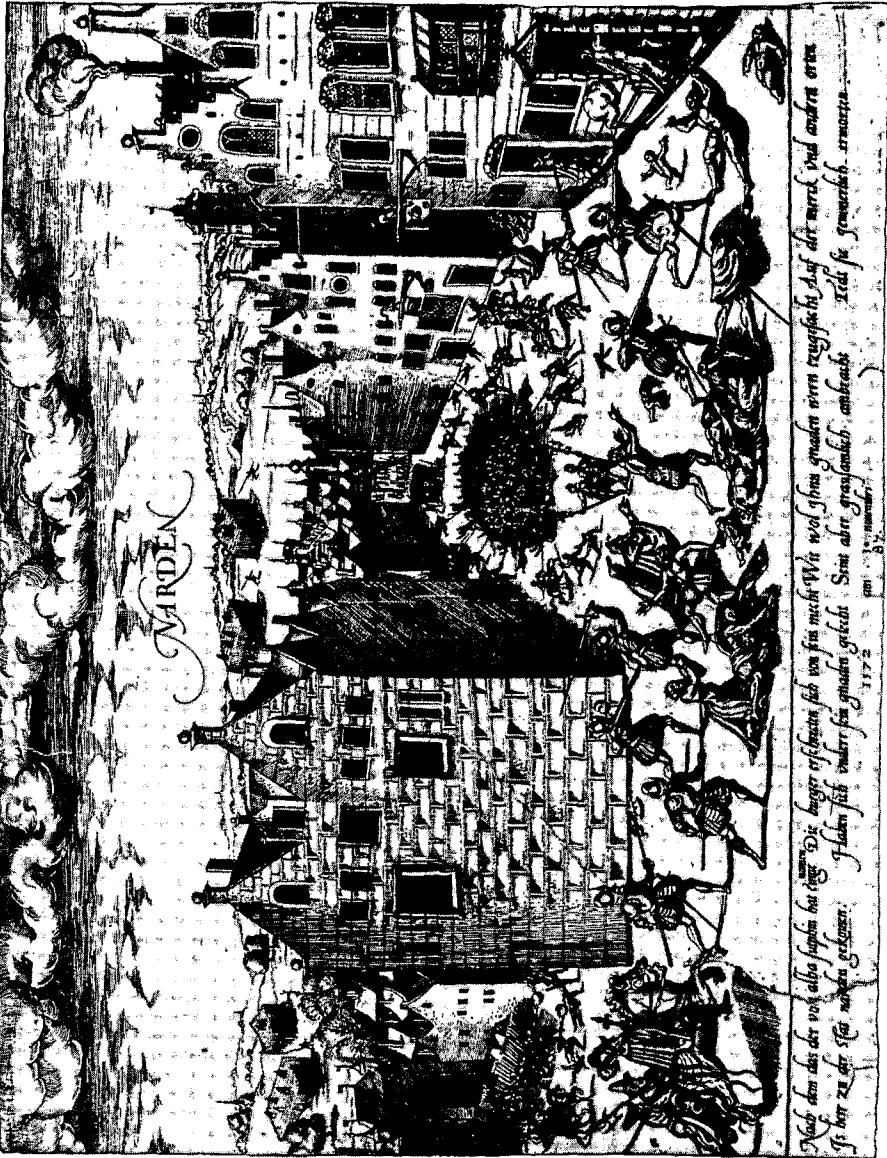

15. Anoniem, Alva's troepen vallen Zutphen aan.

Gemeentemuseum Arnhem.

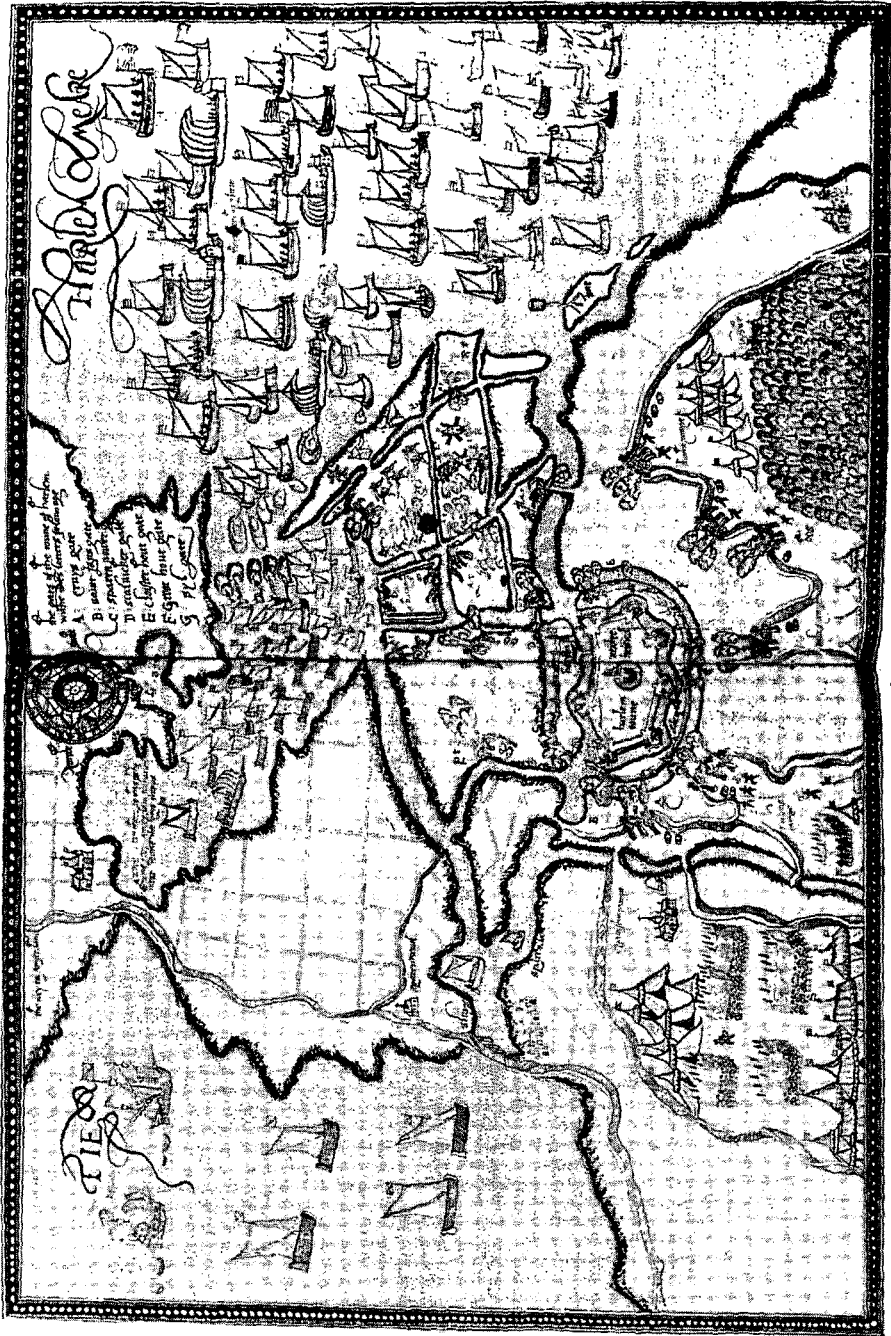

16. *Walter Morgan, Uittoording van Naarden door Alva's soldaten, 1 december 1572.*

17. Anoniem, Uitmoording van Naarden door Alva's soldaten.

Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.

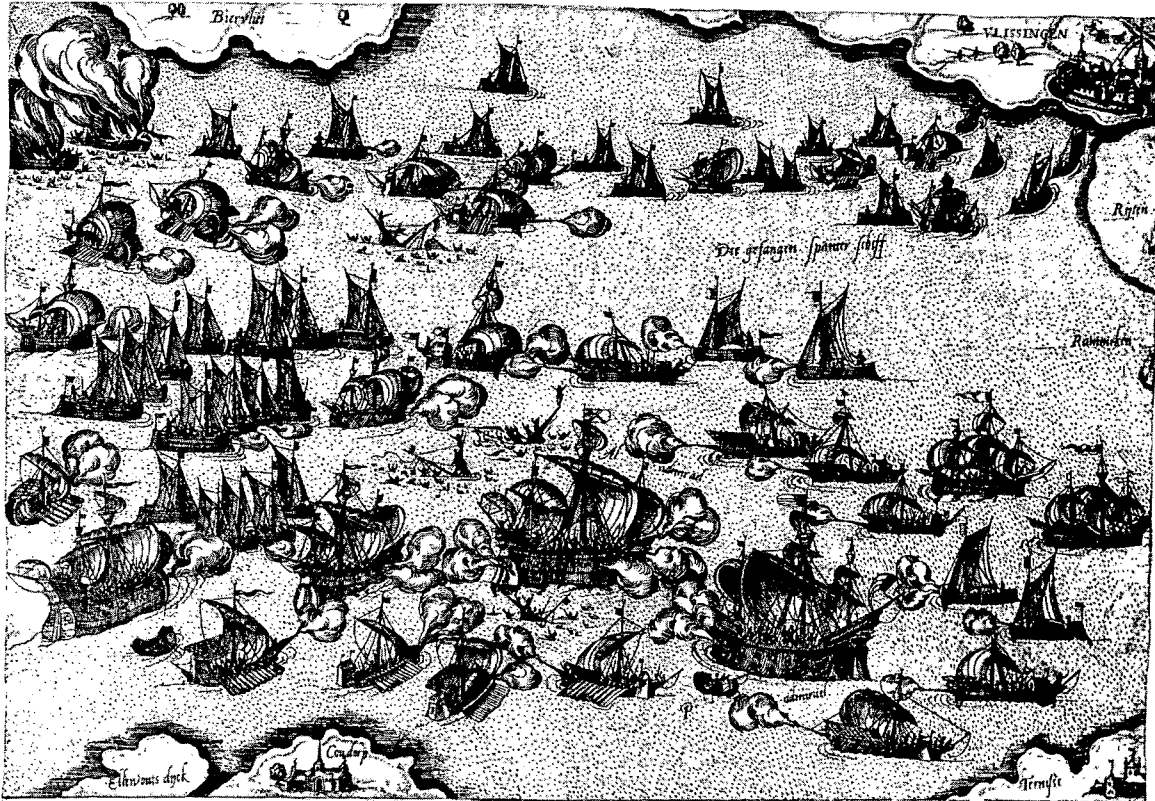
18. Walter Morgan, Kaart van de belegering van Haarlem door Alva, december 1572-juli 1573.

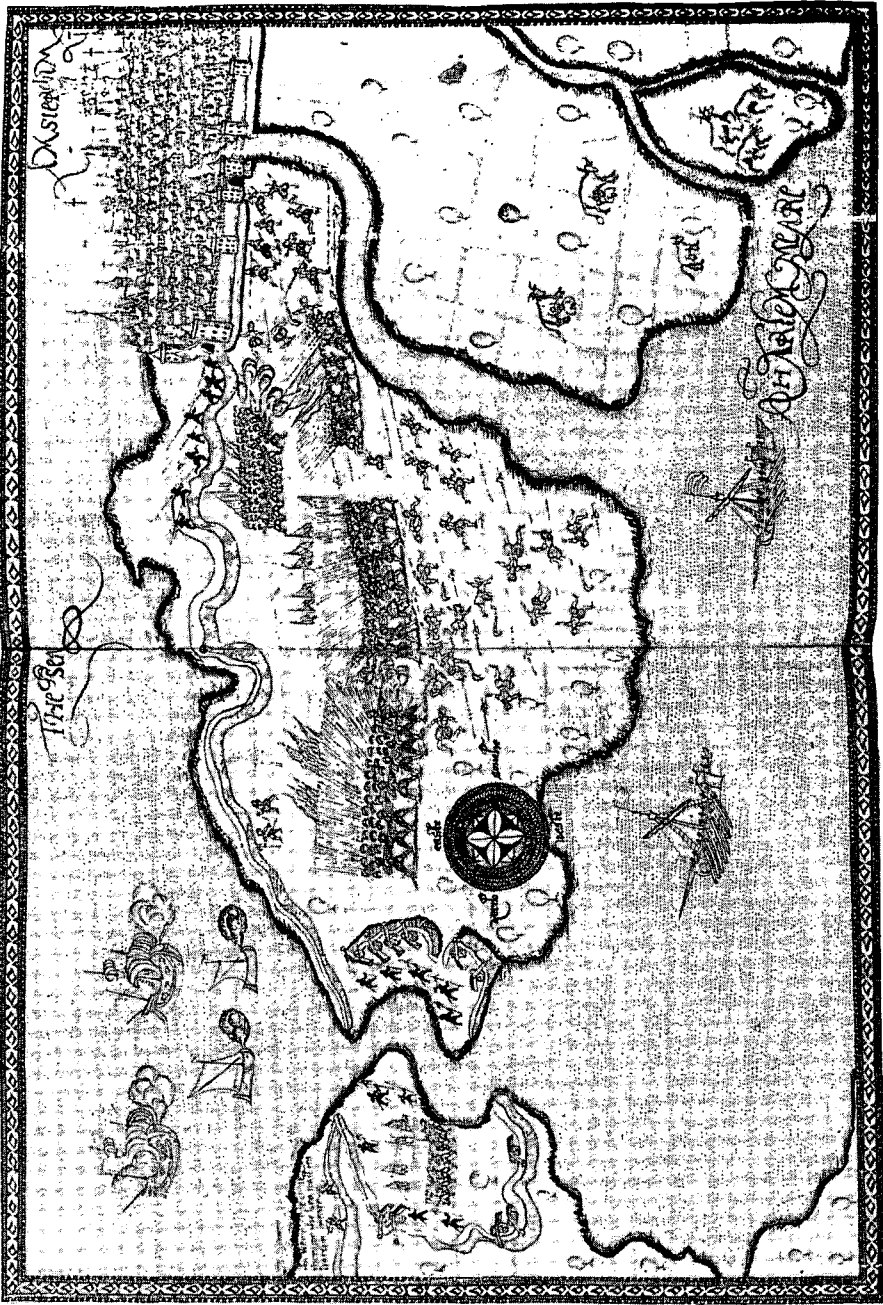
20. *Walter Morgan, Scheepsstrijd voor Vlissingen tusschen Geuzen en Spanjaarden, april 1573.*

Das prinsen Volk haben ma en los prachte Gleich wen sie vneinich vater ghn wern Man sie haben sich mit salken wasser oegben Da haben sie vil spanner schiff en gront yschafte
 Auf sinen admiral gefichosen sigzuck Das hatten um die spanner geuet von sin kueren Vnder Rayken die spanner vromacht da neben Dit vber grofser schaden bei den spanner vordosten
 1674 am 22. 1673 april

21. Anoniem, Scheepsstrijd voor Vlissingen tussen Geuzen en Spanjaarden.

Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

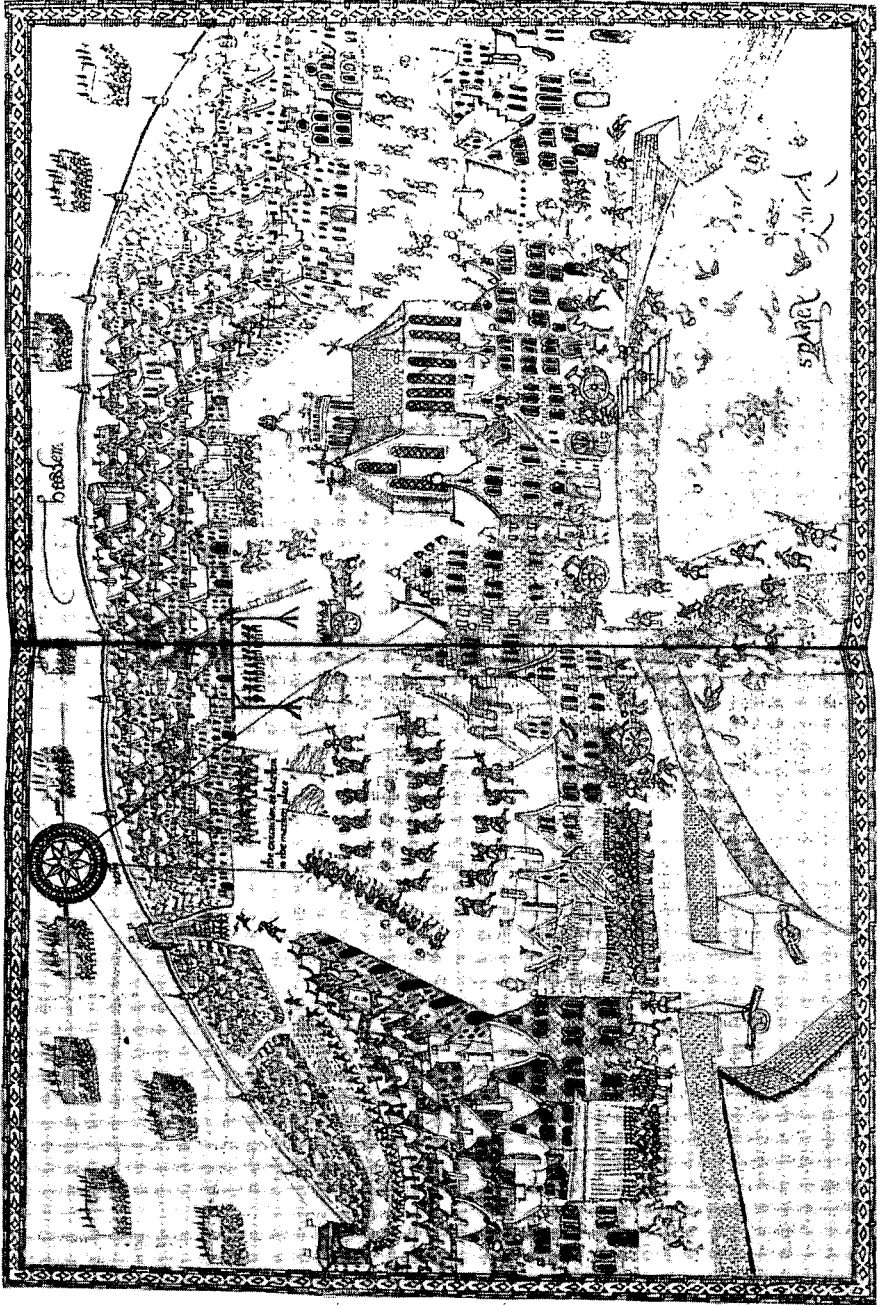

22. Walter Morgan, Gevecht op de 'Spaarndammerdijk', juni 1573.

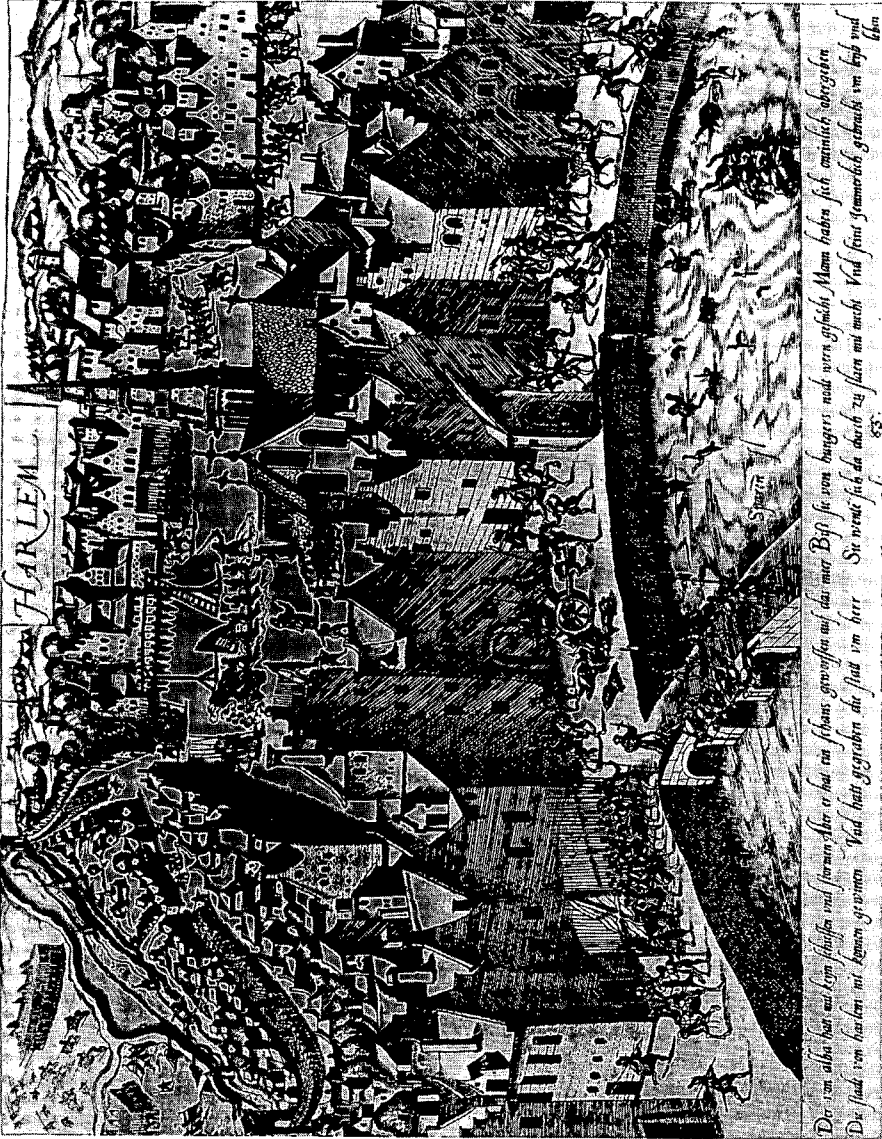

23. Anoniem, Gevecht op de Diemer dijk, juni 1573.

Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

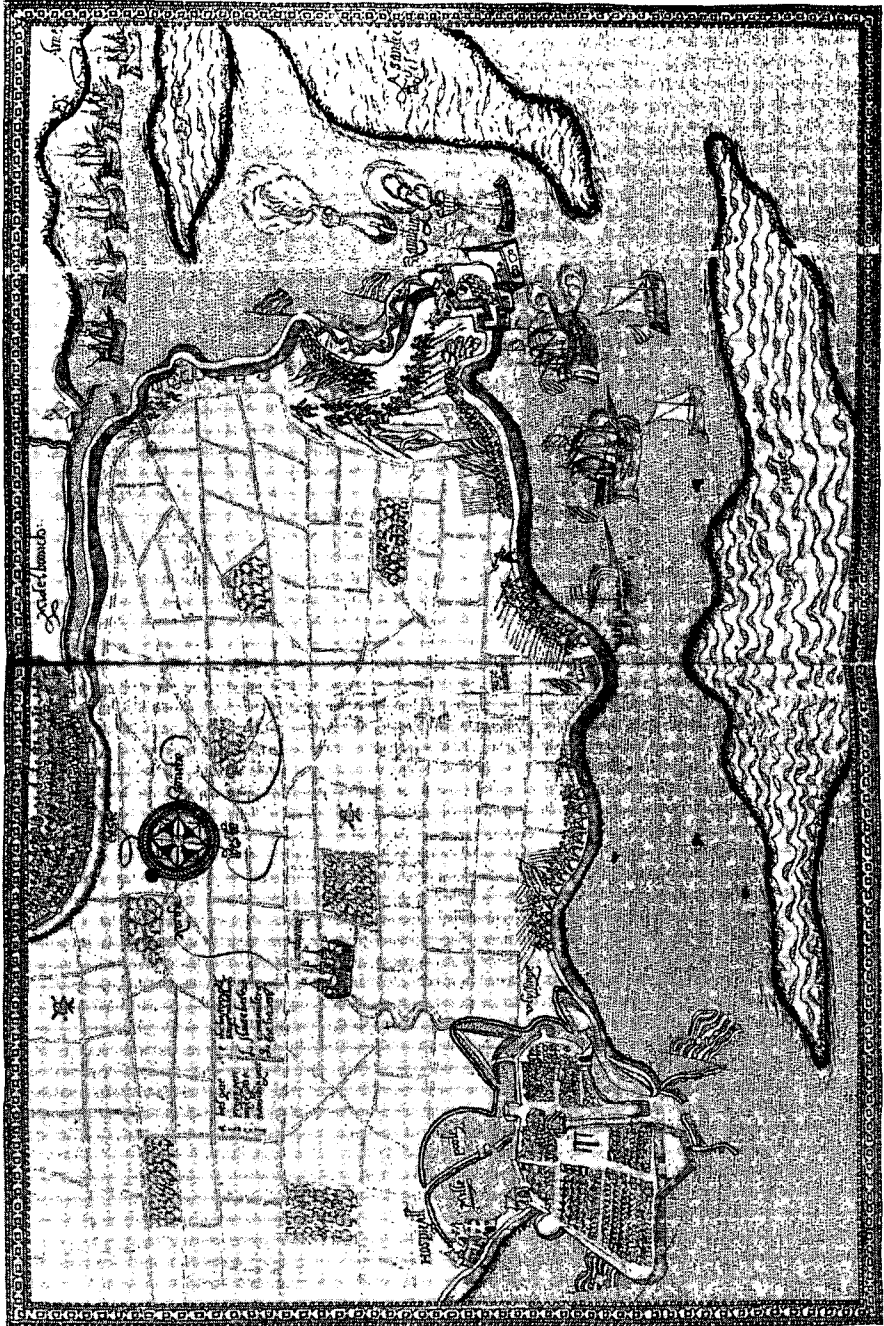

24. *Walter Morgan, Executies na de inname van Haarlem, 13 juli 1573.*

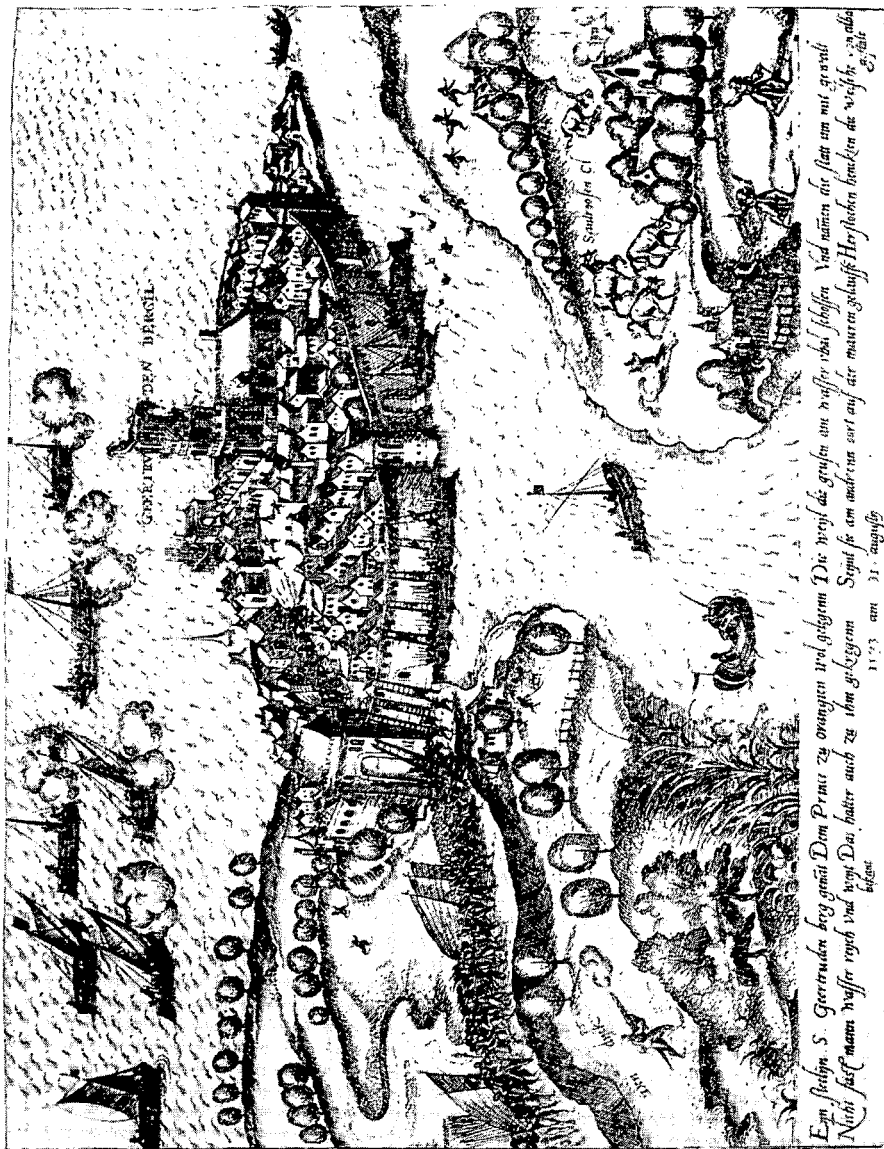
25. Anoniem, Executies na de inname van Haarlem.

Atlas van Stolk, Rotterdam.

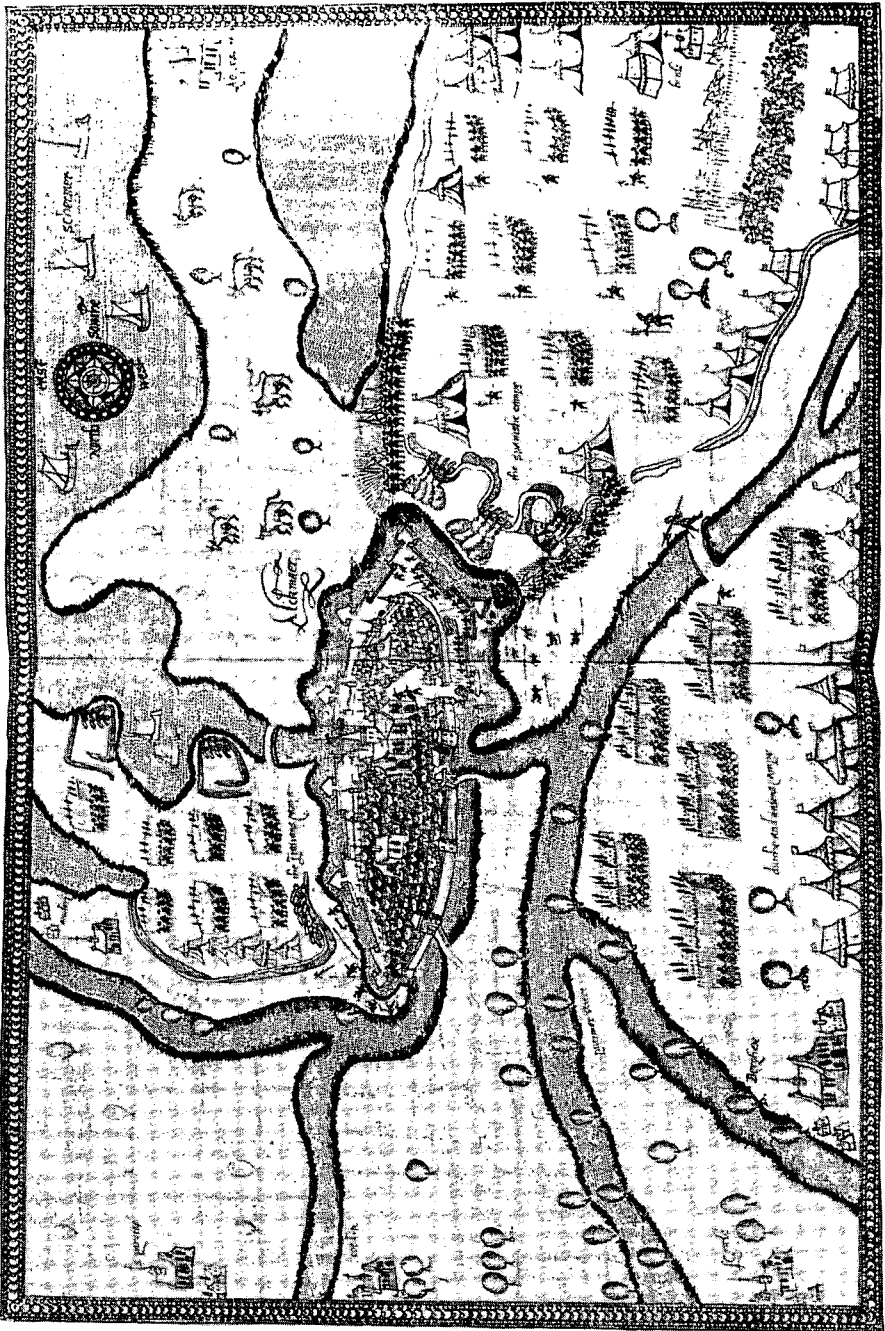
26. *Walter Morgan. Inname van het fort Zeeburg bij Rammekens door de opstandelingen, augustus 1573.*

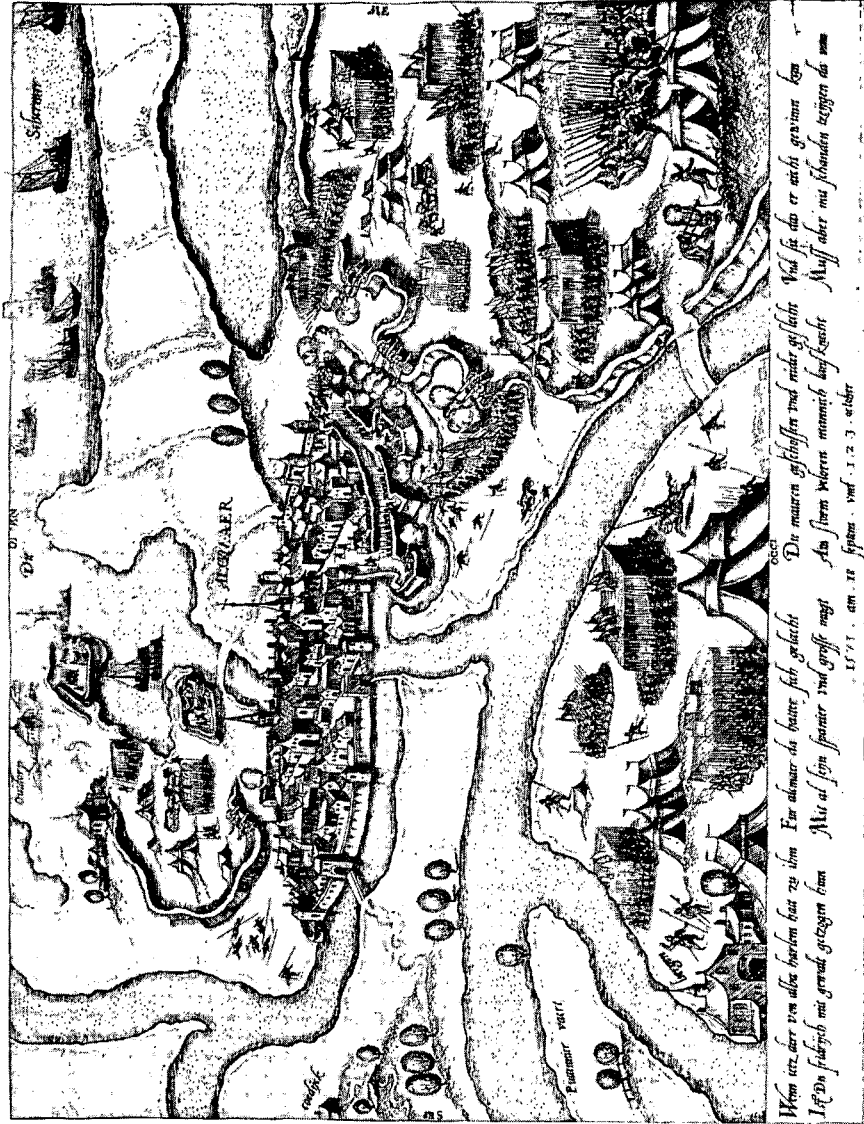

29. Anoniem, Geertruidenberg door troepen van Oranje veroverd.

Collectie J. van der Houwen, Geertruidenberg.

30. Walter Morgan, Alva's troepen belegeren Alkmaar, augustus-oktober 1573.

31. Anoniem, Alva's troepen belegeren Alkmaar. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

32. *Walter Morgan, Mechelen door Alva's troepen veroverd, oktober 1572. Vergelijk de grote kerk van het stadje met die van Zutphen (afbeelding 14).*

Recensies

Joh. de Vries, e.a., ed., *Ondernemende geschiedenis. 22 opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel als voorzitter van de vereniging het Nederlands Economisch-Historisch archief* (Den Haag: Nijhoff, 1977, xi + 390 blz., f 65,—, ISBN 90 247 2045 1).

Zoals de titel aangeeft, zijn deze tweeëntwintig opstellen geschreven naar aanleiding van het aftreden van nu wijlen mr. H. van Riel als voorzitter van de vereniging het Nederlands economisch-historisch archief. Een redactiecommissie onder leiding van prof. dr. Joh. de Vries riep de leden van deze vereniging op een oorspronkelijke bijdrage te leveren op het gebied van de economische en de sociaal-historische geschiedenis van Nederland. Deze bundel legt er getuigenis van af hoe groot de respons op deze oproep is geweest. De volgorde van de bijdragen is in het algemeen door de chronologie bepaald.

I.J. Brugmans snijdt in 'De subjectiviteit van de historicus' de vraag aan in hoeverre een historicus in zijn wetenschappelijke arbeid objectief kan zijn. Hij behandelt in dit verband het begrip 'Wertfreiheit' bij Max Weber, haalt (met instemming) de ideeën van de Duitse geschiedfilosoof Georg Simmel aan en besteedt aandacht aan de theorieën van Jan Romein en de gedachtenwisseling tussen Van der Dunk en Brands in de bundel *Waarden en wetenschap* (1974). Brugmans pleit zelf voor wat hij 'gelouterde subjectiviteit' noemt, een begrip dat in een iets andere vorm ook al bij Fruin en Huizinga voorkomt en dat Brugmans het beste omschreven acht met het volgende citaat:

Objectief of zakelijk is die historicus die spreker en tegenspreker aan het woord laat, schrijvers en tegenschrijvers citeert, een open oor heeft voor hoor en wederhoor, kanten en tegenkanten laat zien, grote belesenheid aan diepe bezonnenheid paart, kijk op kennis bouwt en zakelijke betoogtrant met overwogen compositie weet te doen samengaan in goede stijl en tot in kleine details.

L.H. Bruins tracht in 'De herkomst van de termen gilde en ambacht' te bewijzen dat de marke tot de gilden moet worden gerekend en dat deze marken al vóór onze jaartelling bestonden. Aan de term 'ambacht' geeft de schrijver de betekenis van 'omwegang', waaruit hij allerlei conclusies trekt.

R. Wartena berekent in 'Het Zutphens pond en de val van de groot' aan de hand van Zutphense rekeningen het waardeverlies van de groot over de periode 1380-1444; volgens zijn berekeningen was de groot aan het eind van die periode gedevalueerd tot 4,16% van de oorspronkelijke waarde, dat wil zeggen een jaarlijkse daling van bijna 5%. Nieuwe munten die in een veelvoud van de groot werden geslagen, zoals de koppert sinds 1407 (4 groten), het butken sinds 1420 (7 groten) en de kromstaart of leeuw sinds 1429 (16 groten), daalden gelijkelijk mee in waarde ten opzichte van de gouden munten. Ook het Zutphens